
Bibliografija

1.04
Prejeto 20. 7. 2000

UDK 930.1(450.36)"1985/2000"

Gorazd Bajc*

Historiografija 1985-2000 o Julijski krajini med svetovnim vojnama

Uvod

Dogajanje na območju Primorske in Istre - označeno kot Julijska krajina (JK) - med vojnami je bilo in je še predmet mnogih zgodovinskih razprav. Bibliografsko jih je v svojem orisu jugoslovanske historiografije med letoma 1945-1985 obravnavala ena izmed najboljših poznavalk tega obdobja Milica Kacin-Wohinz.¹ Dejstvo, da se še kar naprej pojavljalo dela, ki preučujejo to obdobje, me je spodbudilo k nadaljevanju njenega dela, tako da podajam pregled slovenske, italijanske in hrvaške historiografije med leti 1985 in 2000.

Pri sestavi tega orisa sem se oprl na dovolj uporaben knjižnično-bibliografski računalniški sistem COBISS, ki povezuje slovenske knjižnice in njihove kataloge. Ob uporabi takega tehnološkega načina iskanja podatkov moramo vsekakor biti previdni, saj ne seže veliko let nazaj in ni vedno popoln. Pregledal sem zato najpomembnejše znanstvene, strokovne in poljudne revije, ki se ukvarjajo s sodobno zgodovino in temo, ki nas tu zanima: *Annales* (ANN), *Borec* (BOR), *Goriški letnik* (GoL), *Pazinski memorijal* (PaMe), *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (PZDG) oziroma od leta 1986 *Prispevki za novejšo zgodovino* (PNZ), *Primorska srečanja* (PrS), *Qualestoria* (QST), *Storia contemporanea in Friuli* (ScF), *Studi goriziani* (SGo), *Zgodovinski časopis* (ZČ) idr., nato še oba za našo temo najvažnejša letna koledarja: *Jadranski koledar* (Jko) in *Koledar Goriške Mohorjeve družbe* (KGMD). Poleg knjig in razprav sem upošteval nekatere zapise, ki so se pojavili v dnevnem časopisju, saj so se mi zdeli vredni omembe, vključil pa sem tudi nekatere zapise avtorjev, ki niso zgodovinarji, a so njihovi članki ob kritični presoji uporabni.

1. Bibliografije

Kar se tiče tiskanih bibliografij, moramo predvsem omeniti najnovejše, kot je npr. tista na koncu enciklopedičnega gesla o Slovencih v Italiji, ki vsebuje pretežno

* Zgodovinar, podiplomski študent Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, I-34128 Trieste/Trst, Via Damiano Chiessa 61

¹ KACIN-WOHINZ, Milica: *Oris jugoslovanske historiografije 1945-1985 o Julijski krajini med vojnami*, v: PNZ, XXVI/1-2, 1986, 45-64; tudi v: PaMe, XVI/2, 1992, 71-96.

izbor del v slovenščini;² podobna tej je bibliografija najvažnejše literature v prirejeni knjižni izdaji tega gesla, ki je izšla za italijanske bralce in vsebuje predvsem dela v italijanščini.³ Uporabimo lahko tudi nekatere druge bibliografije, kot so npr. letni bibliografski pregledi vseh del (tisk in knjige), ki izidejo med Slovenci v Italiji, ki nam jih redno prinaša *Jadranski koledar*. Bibliografiji zaposlenih na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, ki sta izšli ob 30-letnici in 40-letnici delovanja - kot tudi (vsako)letne bibliografije sodelavcev inštituta - so deloma uporabljive, saj se izkaže, da se je na tem inštitutu do sedaj v bistvu ukvarjala z izbrano tematiko le M. Kacin-Wohinz, tako da je to v bistvu bibliografija te zgodovinarke.⁴ Pred tem omenimo, da je takratni Inštitut za zgodovino delavskega gibanja objavil bibliografijo svoje revije iz let 1957-1980, ki je dobro razdeljena po tematikah s praktičnim avtorskim kazalom.⁵ Bibliografija Zgodovinskega časopisa (za)ostaja pri letu 1971,⁶ čeprav je do leta 1985 izšlo v tej reviji že vrsto bibliografij. Kar se tiče ZČ-ja lahko še omenimo, da je leta 1986 in podobno dve leti kasneje E. Holz pripravila precej podroben bibliografski izbor slovenske zgodovine iz let 1978-1981 oziroma 1982-1986.⁷ Na razpolago imamo tudi zelo dobro sestavljeno bibliografijo slovenskega zgodovinopisja v tujih jezikih tistih del in prispevkov, ki so izšli med leti 1918-1993; avtorice so navedle tudi del o Slovencih v sosednjih državah in emigraciji.⁸ Na voljo imamo tudi Letopise SAZU in Biografije in bibliografije raziskovalcev Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU za leta 1986-1995,⁹ kot tudi letne kataloge publikacij in izsledkov znanstvenoraziskovalnega dela Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, ki imajo na koncu praktično imensko kazalo.¹⁰ O Beneški Sloveniji je bibliografski izbor pripravil R. Dapit.¹¹

² KACIN-WOHINZ, M., PIRJEVEC, Jože: *Slovenci v Italiji*, v: *Enciklopedija Slovenije* (ES), knj. 11, 293, 294.

³ KACIN-WOHINZ, M., PIRJEVEC, J.: *Storia degli sloveni in Italia*, Venezia 1998, 139-145. V kratkem naj bi izšla tudi slovenska izdaja.

⁴ O delu M. Kacin-Wohinz glej tudi npr.: STIPLOVŠEK, Miroslav: *Milica Kacin-Wohinz, šestdesetletnica*, v: ZČ, XLIV/3, 1990, 461, 462; PRUNK, Janko: *Milica Kacin-Wohinz (šestdesetletnica)*, v: PNZ, XXX/1/2, 1990, 141-145.

⁵ KANDUS, Nataša: *Bibliografija Letopisa Muzeja narodne osvoboditve 1957-1958 in Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja 1960-1980*, v: PZDG, XX/1-2, 1980, 228-267; PNZ, XXIX/1, 1989; PNZ, XXXIX/1, 1999.

⁶ JANŠA, Olga: *Bibliografsko kazalo k Zgodovinskemu časopisu I-XXV (1947-1971)*, v: ZČ, XXVI/1-2, 1972, 189-242.

⁷ HOLZ, Eva: *Bibliografija slovenske zgodovine VII (Publikacije iz let 1978-1981)*, v: ZČ, XL/1-2, 1986, 155-197, za naše obdobje bo največ podatkov v: *Delavsko gibanje*, 165-167; *Meje po prvi svetovni vojni; boji in pogajanja zanje*, 172, 173; *Primorje; Slovenci v Italiji (splošni problemi)*, 186, 187; *Istra*, 187, 188; *Trst*, 188; *Goriška*, 189; *Idrija in Cerkljansko*, 189; *Beneška Slovenija in Kanalska dolina*, 189, 190.

HOLZ, E.: *Bibliografija slovenske zgodovine IX (Publikacije iz let 1982-1986)*, v: ZČ, XLII/2, 1988, 245-292, za naše obdobje bo največ podatkov v: *Delavsko gibanje*, 256, 257; *Meje po prvi svetovni vojni; boji in pogajanja zanje*, 263; *Primorje; Slovenci v Italiji (splošni problemi)*, 277, 278; *Primorska in Istra*, 278-280; *Trst*, 280, 281; *Goriška*, 281, 282; *Idrija in Cerkljansko*, 282, 283; *Beneška Slovenija in Kanalska dolina*, 283.

⁸ JANŠA-ZORN, O., HOLZ, E., KANDUS, N.: *Slovenian historiography in foreign languages, published from 1918-1993*, Ljubljana 1995.

⁹ *Biografije in bibliografije raziskovalcev Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, ZRC SAZU*, Ljubljana 1998, (to je tretji del, I. knj., 1976, II. knj., 1988).

¹⁰ *Katalog ob razstavi publikacij in predstaviti izsledkov znanstvenoraziskovalnega dela Filozofske fakultete*, FF, Ljubljana.

¹¹ DAPIT, Roberto: *La Slavia Friulana. Bibliografia ragionata*, Cividale 1995.

Za hrvaško zgodovino pisje dobimo precej podatkov, čeprav z nekaterimi sodelavci, v najnovejši monografiji o fašizmu v Istri D. Dukovskega.¹² Le delno uporabljiva za našo tematiko je 17. številka *Jadranskega zbornika*, ki je posvečena bibliografiji prispevkov, ki so izšli v tej publikaciji med leti 1956 in 1991.¹³ Ogledati si bo treba tudi št. 22 Pazinski memorial iz leta 1992 saj vsebuje precej orisov in pregledov jugoslovanskega zgodovinarja,¹⁴ prav tako si vzemimo v roke 3. št. revije *Časopis za suvremenu povijest* leta 1999, ki je ob 30-letnici izhajanja objavila bibliografijo, ki jo je skrbno pripravil S. Matković.¹⁵

Pri preučevanju zgodovine JK med obema vojnama, bi bilo treba tudi boljše poznati raziskovanje italijanskih kolegov, zato moramo vsaj omeniti katalog publikacij Deželnega zgodovinskega inštituta za preučevanje osvobodilnega gibanja (ki podobno kot INZ, ni več usmerjen samo v proučevanje medvojnega odporništva), ki je dobro strukturiran in zelo uporabljen, saj se deli na: I) kronološki pregled del, ki jih je izdal inštitut, II) na kazalo po abecednem redu avtorjev prispevkov v glasilih inštituta *Bolettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia* (od 1958 do 1973) in *Qualestoria* (od 1973 dalje), III) kazalo po abecednem redu avtorjev prispevkov v publikacijah inštituta ter IV) stvarno kazalo, čeprav ne vedno precizno oziroma z nekaterimi pomanjkljivostmi.¹⁶ Isti inštitut je izdal splošno pregledno delo, pri katerem je sodelovalo precej avtorjev - tudi nekateri slovenski zgodovinarji - ki so tematsko obdelali 20. stoletje Julijske krajine in so na koncu vsakega poglavja podali še najvažnejšo bibliografijo obravnavane teme.¹⁷ Furlanski inštitut sodobne zgodovine je izdal svojo bibliografijo za leta 1970-1996.¹⁸ Uporaben je lahko tudi seznam številnih krajših recenzij v drugem delu vsake številke revije *Quaderni giuliani di storia*,¹⁹ podobno lahko upoštevamo recenzije na koncu vsake številke revije *Studi goriziani*, ki sicer večinoma objavlja zgodovinske prispevke o obdobju pred prvo svetovno vojno.²⁰ Lahko tudi pregledamo, sicer nepopolno, bibliografijo v italijanskem jeziku z omembo le redkih slovenskih del, ki jo dobimo na koncu vsake knjige najnovejše obširne monografije o mestu Trst.²¹ Svojevrsten pregled italijanskega zgodovinarja in njegove funkcije za mesto Trst predstavlja kratek osmišljen sprehod skozi tržaško historiografijo B. M. Gombača.²²

¹² DUKOVSKI, Darko: *Fašizam u Istri 1918-1943*, Pula 1998, 269-277.

¹³ *Jadranski zbornik*, št. 17, 1996-1997, Pula-Rijeka 1997.

¹⁴ PaMe, XVI/22, 1992, 1-222.

¹⁵ *Časopis za suvremenu povijest*, XXXI/3 (*Tridesetogodišnjica izlaženja (1969-1999)*), Bibliografijo priredio Stjepan Matković, Zagreb 1999.

¹⁶ *Catalogo delle pubblicazioni dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia*, Trieste 1998.

¹⁷ *Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900*, Trieste 1997, posebno 183-343.

¹⁸ 1970-1996, *Attività scientifico-culturali, Pubblicazioni, Archivio, Biblioteca*, Udine 1996.

¹⁹ *Quaderni giuliani di storia*, v rubriki: *Bollettino bibliografico*, za nas pride v poštevek sklop: *Età contemporanea*, ki šteje pribl. 20/25 str.

²⁰ SGo, v rubriki: *Segnalazioni bibliografiche*.

²¹ *Trieste 1900-1999 Cent'anni di storia*, Trieste 1998-1999; za nas pridejo v poštevek knj. 2 (1915-1922); knj. 3 (1923-1930); knj. 4 (1931-1938); deloma knj. 5 (1939-1945) pogledj tudi knj. 1. (1900-1914).

²² GOMBAČ, Boris M.: *Trst-Trieste - dve imeni, ena identiteta (sprehod čez historiografijo o Trstu 1719-1980)*, Ljubljana-Trst 1993, za nas so zanimive predvsem str. 91-122.

2. Splošna dela

Nedvomno je glavno delo o tem obdobju monografija M. Kacin-Wohinz *Prvi antifašizem v Evropi*. Upoštevajoč širši kontekst obravnava začetke in nadaljnji razvoj razvejanega, večplastnega in kompleksnega ilegalnega upora fašizmu in raznarodovanju na Primorskem do leta 1935. Pri tem avtorica skrbno dokumentirano in analitično obravnava večino tem, ki so bile značilne za tisto obdobje in tematsko in kronološko nadaljuje njeno prejšnje raziskovalno delo.²³ Njeni so tudi nekateri pregledni članki,²⁴ med njimi že omenjeno enciklopedično geslo *Slovinci v Italiji* in prirejena knjižna izdaja v italijanskem jeziku.²⁵ V že omenjeni zgodovini JK v tem stoletju, so za nas zanimiva poglavja o vojaški zasedbi ob koncu 1. svetovne vojne pred vzpostavitvijo civilne uprave; o fašizmu, protifašizmu in delavskem gibanju v bivši avstrijski Furlaniji; o šoli med Avstrijo in Italijo; o fašizmu in njegovem odnosu do lokalne družbe in strankarski ureditvi fašistične stranke; o zatonu industrije; o Cerkvi; o Slovencih in Hrvatih v tistem obdobju; o preganjanju judovske skupnosti; o ženski, delu in družbi na Goriškem v 30. letih; o šoli v fašističnem režimu. Skratka, skoraj vse najpomembnejše teme, katerim pa morda manjka neka skupna povezava, je pa gotovo do sedaj z italijanske strani najboljši poskus objektivnega prikaza kompleksnosti obdobja.²⁶ Široko zastavljen je članek E. Apiha o dogajanju v JK od razkroja habsburške monarhije do izbruha druge svetovne vojne.²⁷ Kratek, a učinkovit, je uvodni zgodovinski pregled, ki ga L. Monica daje na začetek svoji študiji o šolski problematiki italijanske narodnostne skupnosti v bivši Jugoslaviji.²⁸ Zgoščen prikaz situacije v JK pred drugo svetovno vojno dobimo tudi v uvodu k dvojezični (slovensko in italijansko) publikaciji o medvojni Delavski enotnosti M. Pahorja.²⁹ Upoštevati velja še prvo poglavje najnovejše knjige G. Fogarja, ki sicer večinoma opisuje tržaško mesto v času druge svetovne morije.³⁰ Omenimo tudi objavo G. Cervani o problematiki zgodovinopisja JK,³¹ česar se je v krajši obliki lotil tudi B.

²³ KACIN-WOHINZ, M.: *Prvi antifašizem v Evropi (Primorska 1925-1935)*, Koper 1990.

²⁴ KACIN-WOHINZ, M.: *Primorska med obema vojnama*, v: *Idrijski razgledi*, XXII/2, 33-43; *Slovinci i Hrvati pod fašističkom Italijom*, v: *Jugoslovenski istorijski časopis*, XXII/3-4, 85-98; *Orientamento nazionale, politico e culturale degli Sloveni e Croati nella Venezia Giulia*, v: QST, XVI/1, 1988, 51-68; *Slovinci in Hrvati v Julijski krajini med vojnama: narodno-politična in kulturna podoba*, v: *Trst 1941-1947. Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe*, Koper-Trst 1988, 17-28; *Primorska v letih 1918-1920*, v: "Naš rod si bil je ustvaril sen o domu i zlat": boj za združitev Slovencev 1919-1920, Ljubljana 1990, 9-13; *Primorska pred napadom na Jugoslavijo*, v: *Sodobnost*, XXXIX/8-9, 1991, 851-855; *Gli Sloveni della Venezia Giulia alla fine degli anni trenta*, v: QST, XX/2, 1992, 51-72.

²⁵ Op. 3.

²⁶ *Friuli e Venezia Giulia Storia del '900*, Trieste 1997.

²⁷ APIH, Elio: *Julijski prostor v obdobju med razpadom Avstro-Ogrske in izbruhom druge svetovne vojne*, v: *Trst 1941-1947. Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe*, Koper-Trst 1988, 9-16.

²⁸ MONICA, Luciano: *La scuola italiana in Jugoslavia. Storia, attualità e prospettive. Centro di ricerche storiche-Rovigno*, zbirka *Etnia*, št. 2, Trieste-Rovigno 1991, 25-35.

²⁹ PAHOR, Milan: *Delavska enotnost, Unità operaia, prispevek k zgodovini delavskega gibanja v Trstu*, Ljubljana 1986.

³⁰ FOGAR, Galliano: *Trieste in guerra (Società in guerra)*, Trieste 1999, 1-30.

³¹ CERVANI, Giulio: *Momenti di storia e problemi di storiografia giuliana*, Udine 1993.

Marušič³² in deloma G. Bajc.³³ Zanimiva je bila anketa o raziskovanju zgodovine italijansko-slovenskih odnosov, katere pobudnik je bil leta 1985 Goriški muzej.³⁴

Med splošnimi preglednimi zgodovinskimi deli, ki obravnavajo tudi to obdobje in bodo v pomoč raziskovalcu zaradi njihove širine, omenimo le nekatera. Ne moremo mimo monografije o Jugoslaviji J. Pirjevca³⁵ in njegovega opisa Srbov, Hrvatov in Slovencev v italijanščini.³⁶ Pregled zgodovinskih, geografskih, socioloških in kulturno-političnih dejavnikov slovenske manjšine v Italiji dobimo v interdisciplinarni študiji P. Stranja.³⁷ Kratek pregled življenja Slovencev pod Italijo dobimo v skupnem delu A. Kalc-Hafner, S. Pahorja in L. Volka.³⁸ Zelo uporaben in vedno dobrodošel je tudi *Primorski slovenski biografski leksikon*, ki je medtem prišel do zadnjega zvezka in ima tudi dva dodatka.³⁹ Za nas so zanimiva tudi nekatera poglavja iz zbirke govorov in nagovorov primorskega zgodovinarja B. Marušiča, kot tudi drugi njegovi prispevki o zgodovini Primorske.⁴⁰ O slovenski narodni identiteti na splošno na Primorskem sta zanimiva prispevka J. Pirjevca⁴¹ in B. M. Gombača.⁴² Veliko podatkov interdisciplinarne narave je zbranih v *Krajevnem leksikonu Slovencev v Italiji*, ki je izšel za Tržaško in Goriško.⁴³

Omenimo tudi, da so na razpolago nekateri monografije oziroma pregledni članki o mestu Trst. Nekateri od teh moramo seveda jemati z rezervo, saj niso njihovi avtorji vedno zgodovinarji. Te rezerve ni pri E. Apihu⁴⁴ in enciklopedičnem geslu o Trstu izpod peresa J. Pirjevca,⁴⁵ ki je pripravil tudi splošni pregled Trsta v slovenski politični misli.⁴⁶ Splošno o mestu Trst so nato nekateri zborniki več avtorjev;⁴⁷ zelo na široko je nato zastavljena knjiga G.

³² MARUŠIČ, Branko: *Jugoslovanska historiografija o Julijski krajini med obema vojnoma*, v: JKO 1990, 97-100.

³³ BAJC, Gorazd: *Bazovica 1930-2000 (Bomo kdaj doživeli konec zgodovinopisni dihotomiji?)*, v: KGMD 2000, 109-114.

³⁴ *Anketa o raziskovanju zgodovine italijansko-slovenskih odnosov*, v: GoL, št. 12-14, 1985-1987, 299-313.

³⁵ PIRJEVEC, J.: *Jugoslavija 1918-1992 (Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije)*, Koper 1995, pos. 11-109; podobno: *Il giorno di San Vito*, Torino 1993, pos. 13-146.

³⁶ PIRJEVEC, J.: *Serbi, Croati, Sloveni (Storia di tre nazioni)*, Bologna 1995, (ponatis: 1999).

³⁷ STRANJ, Pavel: *La comunità sommersa (Gli sloveni in Italia dalla A alla Z)*, Trieste 1992, (II. izdaja, prirejena in dopolnjena; I. 1989).

³⁸ KALC-HAFNER, Ana, PAHOR, Samo, VOLK, Lucian: *Slovinci in Italija (Pro memoria o odnosih z zahodno sosedo)*, Ljubljana 1995.

³⁹ *Primorski slovenski biografski leksikon*, Gorica 1974-1994, 20 zvezkov.

⁴⁰ MARUŠIČ, B.: *Iz zahodnega roba (O ljudeh in dogodkih iztekajočega se stoletja)*, Nova Gorica 1995; *Primorski čas preteklosti, prispevki za zgodovino Primorske*, Koper 1985; *Z zlatimi črkami (življenjske usode in dela velikih primorskih mož)*, Trst-Koper 1987.

⁴¹ PIRJEVEC, J.: *Vpliv slovensko-italijanskih odnosov na identiteto Slovencev v Italiji*, v: *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*, Ljubljana 1997, 235-240.

⁴² GOMBAČ, B. M.: *Rast in razvoj dveh nacionalnih identitet v večnarodnem Trstu (1848-1975)*, v: *ibid.*, 241-248.

⁴³ *Krajevni leksikon Slovencev v Italiji. Topografski, zemljepisni, zgodovinski, kulturni, gospodarski in turistični podatki o krajih v Italiji, ki jih naseljujejo Slovenci. Prva knjiga Tržaška pokrajina*, Trst 1990; *Krajevni leksikon Slovencev v Italiji. Topografski, zemljepisni, zgodovinski, kulturni, gospodarski in turistični podatki o krajih v Italiji, ki jih naseljujejo Slovenci ali sodijo v isto upravno enoto. Druga knjiga, Goriška pokrajina*, Gorica 1995.

⁴⁴ APIH, E.: *La storia politica e sociale. Trieste*, Bari 1988.

⁴⁵ PIRJEVEC, J.: *Trst*, v: ES, knj. 13, 356-365.

⁴⁶ PIRJEVEC, J.: *Trst v slovenski politični misli: 1848-1947*, v: *Revija 2000*, št. 127-128 (150 let programa Zedinjene Slovenije), 2000, 49-82.

⁴⁷ *Trieste e la sua storia*, Trieste 1986; *Trieste, lineamenti di una città*, Trieste 1989.

Szombathelyja.⁴⁸ Kot najbolj ambiciozen je kazal načrt zbirke 12 knjig o tržaški zgodovini 20. stoletja, ki pa je bolj kronološki pregled s sicer izjemno bogatim fotografskim gradivom, a s premalo poglobitve.⁴⁹ Za mesto Gorica lahko npr. vzamemo širok pregled L. Fabija.⁵⁰ Širši oris z navedbo najpomembnejših zgodovinskih dosežkov slovenskega zgodovinopisja o Goriški in z nakazovanjem glavnih nalog le-tega pa nam nudi članek B. Marušiča, ki je tudi objavil krajši prispevek o Slovencih na Goriškem ob koncu prve svetovne vojne, ki nam lahko služi kot dober uvod našemu obdobju.⁵¹ O Slovencih na Videmskem (v Nadiških dolinah, Beneški Sloveniji, Terskih dolinah, Reziji in Kanalski dolini), nimamo splošnega zgodovinskega dela. Pomagamo si lahko z nekaterimi opisi posameznih lokalnih stvarnosti, kot je npr. M. Gariup pisal o Ovčji vasi, ali pa z nekaterimi deli, ki posamezne tematike uokvirijo v splošno sliko.⁵² O Istri imamo zbornik, ki prikazuje Istro v času med obema vojnama v luči socialne zgodovine.⁵³ Ogleđamo si lahko tudi splošni zgodovinski pregled Istre, pri katerem bo za nas najbolj zanimiv prispevek R. Pupa o sodobni zgodovini Istre z orisom najpomembnejše literature.⁵⁴ Najnovejše delo o Istri v obravnavanem obdobju je monografija D. Dukovskega.⁵⁵

Za celovitejše razumevanje obdobja bi bilo seveda treba upoštevati tudi tista dela, ki prikazujejo kompleksno stanje v Kraljevini SHS in dalje v Kraljevini Jugoslaviji. V teh delih pa je bilo večinoma "pozabljeno" na skupni slovenski kulturni prostor, ki bi upošteval tudi Slovence v JK. To je splošna hiba slovenskega zgodovinopisja, ki se je med drugim tudi ponovila na zadnji okrogli mizi o slovenskem zgodovinopisju XX. stoletja.⁵⁶ Omenimo zato lahko le dva novejša interdisciplinarna kronološka pregleda.⁵⁷ Spomnimo tudi, da je izšel že 13. zvezek *Enciklopedije Slovenije*, ki ima že od začetka (1987) marsikatero zanimivo geslo za našo temo.

Med splošna dela v italijanščini lahko uvrstimo zbirko zapisov Carla Schiffrerja o etničnih vprašanjih ob meji, ki jo je uredil F. Verani.⁵⁸ Prišlo je tudi do ponatisa znamenitega dela E. Sestana o zgodovinskem orisu etničnega in kulturnega sestava JK.⁵⁹ Zanimivo je nato delo A. Ara in C. Magrisa o tržaški identiteti, na katero je

⁴⁸ SZOMBATHELY, Gabrio DE: *Un itinerario di 2000 anni nella Storia di Trieste*, Edizioni Italo Svevo, Trieste 1994 (1996), za nas 145-172.

⁴⁹ Op. 21.

⁵⁰ FABI, Lucio: *Storia di Gorizia*, Padova, 1991.

⁵¹ MARUŠIČ, B.: *La storiografia slovena del Goriziano*, v: SGo, št. 80, 1994, 87-100; *Na Goriškem ob koncu prve svetovne vojne*, v: *Na obrobju. Ali je Primorska klonila?*, Nova Gorica-Trst 1996, 14-21.

⁵² GARIUP, Mario: *Valbruna-Ovčja Vas, persone e vicende di un paese della Val Canale*, Trieste 1986; op. 332, 333.

⁵³ *L'Istria tra le due guerre*, Roma 1985.

⁵⁴ PUPO, Raul: *L'età contemporanea*, v: *Istria. Storia di una regione di frontiera*, Brescia 1994, 119-148.

⁵⁵ DUKOVSKI, D.: *Fašizam u Istri 1918-1943*, Pula 1998.

⁵⁶ Primerjaj uvodne teze v brošurici *Problemi slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju*, Ljubljana 1999 in BAJC, G.: *Mnenje o okrogli mizi*, v: *Novi glas*, 18. in 25. 11. 1999, kjer avtor predlaga eno od možnih rešitev problema.

⁵⁷ *Slovenska kronika XX. stoletja (1900-1941)*, knj. 1, Ljubljana 1995, *Slovenci skozi čas (Kronika slovenske zgodovine)*, Ljubljana 1999.

⁵⁸ SCHIFFRER, Carlo: *La questione etnica ai confini orientali d'Italia*, Trieste 1990.

⁵⁹ SESTAN, Ernesto: *Venezia Giulia. Lineamenti di storia etnica e culturale*, Udine 1997, (I. Bari 1965).

vplivala meja.⁶⁰ Nekaj prispevkov o nacionalnih sporih v JK je objavil R. Spazzali in so pred dvema letoma izšli v knjižni obliki.⁶¹ T. i. *Finis Austriae* je gotovo močno vplival na tržaško identiteto v obravnavanem obdobju, zato je upoštevati tudi proučevanje družbe v Trstu v 19. stoletju, kot je npr. o tem pisala M. Cataruzza.⁶² Iz podobnih razlogov bo zanimiv skok k Apihu in njegovi analizi italijanskega socializma v Avstriji.⁶³ O tej vmesni dobi je na razpolago tudi zbornik,⁶⁴ razni prispevki z osnovnimi bibliografskimi podatki pa so o tej temi, kot tudi o prvi svetovni vojni, v najnovejši zgodovini območja JK v tem stoletju,⁶⁵ med katerimi lahko vsaj omenimo prispevek P. Zillerja.⁶⁶ Ta je nato pisal tudi sociološko o institucijah in etničnih odnosih t. i. "Julijcev", Istranov in ostalih v času prehoda iz Habsburškega imperija k italijanski kraljevini.⁶⁷ Posebno mesto ima južnotirolski časnikar C. Gatterer, ki je v svoji obsežni knjigi (najprej v nemščini 1968, 1994 pa v italijanskem prevodu) opisoval boj in raznarodovanje narodnostnih manjšin v Italiji, v kateri je posvetil tudi nekaj prostora JK; opozarjam na spodrsaljaje.⁶⁸

Med splošnimi deli, ki vsebujejo statistične in geografske, skratka geopolitične podatke, ki so nujno potrebni tudi zgodovinarjem, je posebno zanimiva zadnja Stranjova knjiga, ki je izšla po njegovi prerani smrti. Uredila sta jo in skrbno pripravila redakcijo teksta geograf Milan Bufon in zgodovinar Aleksej Kalc, knjižničarka Ksenija Majovski pa je pripravila tematsko bibliografijo.⁶⁹ Zelo uporabljivo kot pripomoček pri delu zaradi zbranih zemljevidov, prikaza zgodovinskih premikanj mej, toponomastike, kronološkega pregleda in grafičnih prikazov populacije in narodnostnih razmerij, je delo *Il confine mobile*.⁷⁰ Koristen pripomoček je seznam in prevod slovenskih krajevnih imen v Italiji, ki ga je dvojezično (slovensko-italijansko) napisal P. Merku, kot tudi njegova opažanja o metodološki in zgodovinski neuskkljenosti rabe krajevnih imen na Tržaškem.⁷¹ Letos je izšel tudi nadvse koristen dvojezičen (slovenščina-italijanščina) zvezek o mikrotoponomastiki goriškega ozemlja, potem ko smo dobili pred več kot 20 leti podobno delo za tržaško ozemlje,

⁶⁰ ARA, Angelo, MAGRIS, Claudio: *Trieste. Un'identità di frontiera*, Torino 1987, (3 ponatisi).

⁶¹ SPAZZALI, Roberto: *Venezia Giulia: lotte nazionali in una regione di frontiera. Contributi per una storia del Novecento giuliano*, Gorizia 1998, za nas bodo najzanimivejše 15-52.

⁶² CATARUZZA, Marina: *Trieste nell'Ottocento. Le trasformazioni di una società civile*, Udine 1995; *Sloveni e Italiani a Trieste, la formazione dell'identità nazionale*, v: *Clio*, XXV, št. 1, 1989.

⁶³ APIH, E.: *Il socialismo italiano in Austria*, Udine 1991.

⁶⁴ *Dal Litorale Austriaco alla Venezia Giulia (miscellanea di studi giuliani)*, Udine 1991.

⁶⁵ *Friuli e Venezia Giulia Storia del '900*, Trieste 1997, 12-157.

⁶⁶ Ibid.: ZILLER, Paolo: *La Venezia Giulia dalla dissoluzione dell'Austro-Ungheria al Regno d'Italia*, 161-182.

⁶⁷ ZILLER, P.: *Giuliani, istriani e trentini dall'Impero asburgico al Regno d'Italia. Società, istituzioni e rapporti etnici*, Udine 1997.

⁶⁸ GATTERER, Claus: *In lotta contro Roma. Cittadini, minoranze e autonomie in Italia*, Bolzano 1994; (I. v nemščini: *Im Kampf gegen Rom. Bürger, Minderheiten und Autonomien in Italien*, Wien 1968).

⁶⁹ STRANJ, P.: *Slovensko prebivalstvo Furlanije-Juljske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi*, Trst 1999.

⁷⁰ *Il confine mobile (Atlante storico dell'Alto Adriatico 1866-1992. Austria, Croazia, Italia, Slovenia)*, Monfalcone 1995, za obdobje, ki nas zanima so primerni zemljevidi od št. 6 do 9.

⁷¹ MERKU, Pavle: *Slovenska krajevna imena v Italiji (Priročnik) - Toponimi sloveni in Italia (Manuale)*, Trst 1999; *Krajevno imenoslovje na Tržaškem. Zgodovinska in metodološka opažanja*, v: *ZČ*, XLV/4, 1991, 565-580.

še prej splošnejše za celo deželo in Benečijo.⁷² Popise prebivalstva, ljudska štetja, skratka demografski pregled za Istro, Dalmacijo in Trst je zbral G. Perselli,⁷³ A. Mattossi in F. Krasna pa sta pisala o "privatnem" ljudskem štetju leta 1939 v JK.⁷⁴

3. Zunanja politika in diplomatski boj za meje

Med splošna dela spadajo: pregledna študija B. M. Gombača,⁷⁵ dva pregledna znanstvena članka J. Pirjevca⁷⁶ in podlistek J. Pleterskega.⁷⁷ Splošni pregled razmejitev in pogajanj dobimo tudi v prilogi že omenjene zbirke zemljevidov *Il confine mobile*, kot tudi v geslih *ES Boj za meje*⁷⁸ in *Italijansko-slovenski odnosi*.⁷⁹ O odnosih med Slovenijo/Jugoslavijo in Italijo imamo belo knjigo o slovensko-italijanskih odnosih, ki pa vsebuje le nekaj drobcev o obdobju, ki nas tu zanima.⁸⁰ Široko zasnovan in ambiciozen pregled razmejitvenih dilem območja JK dobimo v knjigi F. Stefanija, ki pa se je le preveč spustil v poenostavljanje zaključkov.⁸¹

M. Kacin-Wohinz je večkrat obravnavala jugoslovansko-italijanske odnose in vprašanje Primorske, kot tudi vpliv mednarodnih dogodkov na meddržavna pogajanja med Italijo in Jugoslavijo ter posledice na primorsko stvarnost. Zanimiv je tudi njen prispevek, v katerem obravnava žgočo temo, kako sta bili slovenska in hrvaška manjšina predmet barantanja med Jugoslavijo in Italijo.⁸² V. Melik je prispeval prikaz o odnosu Slovenije do manjšin med leti 1900-1945,⁸³ J. Stergar pa o odnosu matične Slovenije do zamejcev v 30. letih, ki še ni objavljen⁸⁴ J. Pirjavec je objavil prispevek o zadržanju vodilnih jugoslovanskih politikov v

⁷² Goriško ozemlje (seznam imen), Gorica 1999, (Tržaška: Tržaško ozemlje (seznam imen), Trst 1977; dežela in Benečija: Zemljevid z italijanskimi in slovenskimi krajevnimi imeni v Furlaniji Julijski krajini in Benečiji, Ljubljana 1974).

⁷³ PERSELLI, Guerrino: *I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936*, v: *Centro di ricerche-Rovigno*, zbirka *Etnia*, št. 4 Trieste-Rovigno 1993.

⁷⁴ MATTOSSI, Andrea, KRASNA, Francesca: *Il "Censimento riservato" del 1939 sulla popolazione alloglotta nella Venezia Giulia*, v: *Quaderni del centro studi Economico-Politici "Ezio Vanoni"*, Nuova serie, št. 3-4, Trieste luglio-dicembre 1998, 1-69.

⁷⁵ GOMBAČ, B. M.: *Slovenija, Italija; Od preziranja do priznanja*. Ljubljana 1996, posebno 53-80.

⁷⁶ PIRJEVEC, J.: *Italian policy toward the Slovenes from 1915 to 1994*, v: *Slovene Studies*, XV/1-2, 1993, 63-73; *Slovensko-italijanski odnosi od leta 1915 do danes*, v: *ANN*, VI/8, 1996, 9-14.

⁷⁷ PLETERSKI, Janko: *Med Mussolinijem in čaršijo*, v: *Delo*, podlistek, 15. 3. - 5. 4. 1996.

⁷⁸ JERI, Janko: *Boj za meje*, v: *ES*, knj. 1, 309-314.

⁷⁹ KACIN-WOHINZ, M.: *Italijansko-slovenski odnosi*, v: *ES*, knj. 4, 198-200.

⁸⁰ *Slovenija, Italija, Bela knjiga o diplomatskih odnosih*, Ljubljana 1996.

⁸¹ STEFANI, Franco: *Senza pace. L'incerto confine orientale italiano in trent'anni di storia (1915-1945)*, Monfalcone 1988.

⁸² KACIN-WOHINZ, M.: *Primorsko vprašanje v jugoslovansko-italijanskih odnosih med vojnama*, v: *Skupni slovenski prostor, Trinajsti sklic Plenuma kulturnih delavcev OF*, Ljubljana-Nova Gorica 1985, 30-37; *Julijska krajina u jugoslovansko-italijanskim odnosima između dva svetska rata*, v: *Opređenja, časopis za teoriju i praksu socialističkog samoupravnog društva*, XVII/7-8, 1986, 209-218; *Nič strahu, doma jih zatirajo. Primorski Slovenci v jugoslovansko-italijanskih odnosih med svetovnim vojnama*, v: *Naši razgledi*, XXXV/8, 25. 4. 1986, 222-223; *Ob "abesinski vojni"*, v: *PNZ*, XXXVII/2 (Ferenčev zbornik), 1997, 123-139; *Manjšinsko vprašanje med obema vojnama*, v: *PrS*, XXII/204, 1998, 289-291; *Ciano-Stojadinovičevem sporazumu na rob*, v: *Gestrinov zbornik*, Ljubljana 1999, 471-484.

⁸³ MELIK, Vasilij: *Slovenia tra il 1900-1945 e il problema delle "minoranze"*, v: *Le "minoranze" nella Mitteleuropa*, Gorizia, 1991, 299-303.

⁸⁴ STERGAR, Janez: *Odnos matične Slovenije do svojih zamejcev (v tridesetih letih)*, referat na simpoziju: *Slovenska trideseta leta*, Ljubljana 20.-21. 9. 1995, neobjavljeno.

odnosu do fašistične Italije ob koncu 30. let.⁸⁵ V splošni kontekst lahko postavimo objavljeno predavanje J. Pleterskega o enem izmed ključnih trenutkov razmejitve za slovenski narod, in sicer obdobje 1918-1920.⁸⁶ Tega kratkega dvoletnega obdobja in razmejitve se je lotil tudi M. Bjelajac.⁸⁷ O odnosu slovenske javnosti do pariške mirovne konference 1919-1920 pa je pisal B. Himmelreich.⁸⁸

Italijanski odnos do nastajanja prve Jugoslavije je na kratko opisal J. Pirjevec.⁸⁹ Celoten odnos italijanske države do prve Jugoslavije je bila tema, ki jo je v dveh delih opravil M. Dassovich, ki je objavil tudi pregledno študijo o italijanski zunanji politiki do JK in Dalmacije med obema vojnama.⁹⁰ O odnosu in hipotezah Italije in fašizma do balkansko-podonavskega območja je zanimiv prispevek T. Sale.⁹¹ Nekaj podatkov o odnosu italijanske zunanje politike do Jugoslavije v poznih 30. letih in nekatere drobce o odnosu do slovenske in hrvaške manjšine v JK dobimo v dnevniku tedanjega italijanskega zunanjega ministra Galeazza Ciana. Dnevnik je bil že večkrat objavljen (dvakrat 1945 v angleščini, 1946 v italijanščini in francoščini, 1948 v italijanščini, 1980 v italijanščini), toda le zadnja izdaja iz 1990 je res popolna.⁹² O nikoli izvedenem znamenitem predlogu, ki je dobil ime po ameriškem predsedniku Wilsonu -Wilsonova črta, ki jo je najprej leta 1919 Italija zavrnila, nato pa se je v nekaterih krogih večkrat pojavljala - ko rapalska razmejitev ni bila več tako aktualna, še posebno proti koncu druge svetovno vojne -, je pisal C. Belci, ki pa na žalost ni zajel snovi iz historiografskega zornega kota.⁹³ O usodnih dilemah pri rojstvu Jugoslavije, ko so bile meje zelo pomembne in večkrat kamen spotike, je že leta 1970 na široko v treh zajetnih zvezkih pisal D. Šepić, leta 1989 pa je izšla druga, dopolnjena izdaja.⁹⁴ M. Kacin-Wohinz je zapisala tudi krajši prispevek ob 70-letnici priključitve JK k Italiji.⁹⁵ Delovanje pesnika Vladimirja Nazorja za priključitev Istre novi jugoslovanski državi je opisala M. Kolar-Dimitrijević,⁹⁶ A. Vovko pa je na kratko prikazal lik Etbina Kristana in njegova prizadevanja v boju za slovenske zahodne in severne meje.⁹⁷

⁸⁵ PIRJEVEC, J.: *La classe dirigente jugoslava ed i rapporti con l'Italia fascista alla fine degli anni Trenta*, v: QST, XVIII/1, 1990, 201-215.

⁸⁶ PLETERSKI, J.: *Italijansko, nemško in slovensko (jugoslovansko) stičišče (1918-1920)*, v: ZČ, XLV/1, 1991, 55-63.

⁸⁷ BJELAJAC, Mile: *Prvo razgraničenje talijanske i jugoslovanske države u svetlu vojnog faktora (1918-1920)*, v: *Trst 1941-1947. Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe*, Koper-Trst 1988, 29-37.

⁸⁸ HIMMELREICH, Bojan: *Slovenci in pariška mirovna konferenca 1919-1920*, v: *Celjski zbornik*, Celje 1994, 135-158.

⁸⁹ PIRJEVEC, J.: *Italijanska politika do nastajajoče Jugoslavije*, v: ZČ, XLIII/3, 1989, 387-391.

⁹⁰ DASSOVICH, Mario: *I molti problemi dell'Italia al confine orientale. I - Dall'armistizio di Cormons alla decadenza del patto Mussolini-Pašić (1866-1929)*, Udine 1989; *I molti problemi dell'Italia al confine orientale. II - Dal mancato rinnovo del patto Mussolini-Pašić alla ratifica degli accordi di Osimo (1929-1977)*, Udine 1990; *Dalmazia e Venezia Giulia dal 1918 al 1939. Adriatico e politica estera italiana fra le due guerre*, v: *La Rivista Dalmatica*, LVI/3, 1985, 161-198.

⁹¹ SALA, Teodoro: *L'ipotesi balcanica del tardo fascismo: Italia e Jugoslavia 1935-36*, v: QST, XVIII/1, 171-200.

⁹² CIANO, Galeazzo: *Diario 1937-1943*, Milano 1990.

⁹³ BELCI, Corrado: *Quel confine mancato. La linea Wilson, (1919-1945)*, Brescia 1996.

⁹⁴ ŠEPIĆ, Dragovan: *Sudbinske dileme radanja Jugoslavije, Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje: 1914-1918*, zvezki 1-3, Pula 1989.

⁹⁵ KACIN-WOHINZ, M.: *Ob 70-letnici aneksije Juljske krajine k Italiji*, v: JKo 1991, 67-70.

⁹⁶ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: *Prilog poznavanju borbe Vladimirja Nazora za sjedinjenje Istre s Jugoslavijom*, v: PaMe, XIII/19, 1989, 19-33.

⁹⁷ VOVKO, Andrej: *Etbina Kristan o boju za jugoslovanske meje na Primorskem in Koroškem*, v: *Slovenski koledar* 1990, Ljubljana, 156-159.

4. Italijanski iredentizem, fašizem in raznarodovanje

Treba je seveda seči nekoliko nazaj v iskanje korenin italijanskega iredentizma, ki je še posebno v Trstu doživel najekstremnejše oblike. O velikem italijanskem iredentistu Ruggeru Timeusu, katerega korenine segajo daleč nazaj, je pisal D. Redivo.⁹⁸ Čeprav je že leta 1915 umrl, je bil literarni ustvarjalec Scipio Slataper zelo vpliven in med zagovorniki nujnih italijanskih mej in je bil zato za interventizem v prvi svetovni vojni. Donedavno je tudi veljalo, da je bil strpen do "Slovanov", iz najnovejših raziskav, kot je npr. diplomska naloga N. Zaghet, pa izhaja, da naj bi bil njegov odnos bolj odklonilen.⁹⁹ Njegov prispevek o italijanskih vzhodnih mejah je bil ponatisnjen; za uvod je poskrbel profesor na tržaški leposlovni fakulteti Elvio Guagnini, ki velja za enega izmed Slovincem najbolj naklonjenih profesorjev.¹⁰⁰ Spomine, ki se dotikajo tudi iredentističnih let in obdobja med obema vojnama, je pred kratkim izdal Diego De Castro.¹⁰¹ Oglejmo si tudi delo L. Sirovicha.¹⁰² Leta 1912 je v Firenzah (potem še 4 ponatisi, 1917, 1945, 1954, 1984) izšlo izjemno pomembno delo *Iredentismo adriatico* izpod peresa nekoliko svojevrstnega marksističnega misleca A. Vivanteja, ki je odklanjal tedanje teze italijanskega iredentizma in iskal odgovore na vprašanje razmejitve JK v diametralno nasprotnih izhodiščih, češ da je mesto pripadalo zaledju in ne obratno - to je bila tudi ena izmed osnovnih tez jugoslovanske delegacije za podkrepitev svojih razmejitvenih zahtev na mirovnih pogajanjih po 1945 -. Lik Vivanteja je osvetljen v biografskem delu C. Danaea¹⁰³ in A. Millo, ki je prikazala skozi družino Vivanteja genealogijo in razvoj tržaškega meščanstva v Avstro-Ogrski.¹⁰⁴ Članek v odkrivanju novih možnosti raziskovanja iredentizma je objavil D. Redivo.¹⁰⁵

Za boljše razumevanje prve svetovne vojne pri nas in italijanskih vojaških zasedbenih apetitov Posočja, si oglejmo pregledni članek B. Marušiča,¹⁰⁶ bolj poglobljeno pa doktorsko disertacijo P. Svolfšak, ki je tudi soavtorica obsežnega enciklopedičnega gesla o tako pomembni Soški fronti. Svolfšakova je tudi pripravila izbor in oris slovenskega zgodovinopisja, publicistike in spominske literature, kjer bomo našli tudi kaj zanimivega za našo temo.¹⁰⁷ M. Kacin-Wohinz je uokvirila načrt italijanskega generala Pietra Badoglia za akcijo proti jugoslovanski propagandi v inozemstvu, ki ga je poslal takratnemu zunanjem

⁹⁸ REDIVO, Diego: *Ruggero Timeus. La via imperialista dell'iredentismo triestino*, Trieste 1996.

⁹⁹ ZAGHET, Neva: "E gli slavi calano, e noi dormiamo" e altre pagine di saggistica inediti dal fondo Slataper, tesi di laurea, (mentor: Guagnini Elvio), Università degli studi di Trieste, aa 1994/1995; skrajšano: enak naslov, v: *Metodi e ricerche*, XVI/2, 1997, 9-17.

¹⁰⁰ SLATAPER, Scipio: *Confini orientali*, Trieste 1986.

¹⁰¹ CASTRO DE, Diego: *Memorie di un novantenne (Trieste e Istria)*, Trieste 1999, 22-65.

¹⁰² SIROVICH, Isaak Livio: *Cime irredente*, Torino 1996.

¹⁰³ DANEEO, Camillo: *Il fantasma di Angelo Vivante*, Udine, 1988.

¹⁰⁴ MILLO, Anna: *Storia di una borghesia: la famiglia Vivante a Trieste dall'emporio alla guerra mondiale*, Gorizia 1998.

¹⁰⁵ REDIVO, Diego: *Irredentismo (o irredentismi?) tra storia e storiografia. Nuove prospettive di ricerca*, v: SGo, št. 85, 1997, 29-37.

¹⁰⁶ MARUŠIČ, B.: *Italijanska okupacija Posočja (1915-1917)*, v: ZČ, XLIII/2, 1989, 231-240.

¹⁰⁷ SVOLFŠAK, Petra: *Italijanska okupacija Posočja od maja 1915 do oktobra 1917*, doktorska disertacija, FF, Ljubljana 1998; *Soška fronta*, v: ES, knj. 12, 159-172; *Prva svetovna vojna in Slovenci. Oris slovenskega zgodovinopisja, publicistike in spominske literature o prvi svetovni vojni* (1. del), v: ZČ, XLVII/2 1993, 263-287; (2. del), v: ZČ, XLVII/4 1993, 547-562.

ministru Sonninu.¹⁰⁸ V dveh knjigah so objavljeni dokumenti o delu parlamentarne komisije italijanske države, ko ni bilo še fašizma na vladi, v zvezi z zasedenimi območji JK po prvi svetovni vojni.¹⁰⁹ R. Spazzali se je lotil italijanske administracije tega obdobja.¹¹⁰ Konec monarhije in administracija ter zakonodaja v Trstu je bila tema, s katero se je ukvarjala E. Capuzzo,¹¹¹ podobno je za poznejša leta pisal un. profesor tržaškega oddelka geografskih in zgodovinskih ved P. Ziller.¹¹² O vojaški zasedbi JK, pred vzpostavitvijo civilne uprave januarja 1921, izdaja obširne zvezke Zgodovinski urad generalštaba italijanske vojske;¹¹³ o zasedbi Videmskega teritorija govori M. E. Palumbo.¹¹⁴ Potem ko je objavil že nekaj prispevkov, je A. Visintina izdal monografijo, ki je opisuje italijansko vojaško zasedbo Trsta po koncu vojne. V knjigi je posvetil tudi nekaj prostora odnosu vojaških oblasti do Slovencev in Hrvatov, ko se je že takoj kazalo nezaupanje zaradi možnega "slovanskega" iredentizma.¹¹⁵ Vojaško zasedbo Reke je L. Longo opisal v dveh zajetnih knjigah.¹¹⁶

O vodilnih tržaških elitah, med katerimi je bil vedno živo prisoten iredentizem, je pisala A. Millo.¹¹⁷ Gotovo je med temi zasedal pomembno mesto glavni urednik osrednjega tržaškega (meščansko-nacionalistične usmeritve) dnevnika *Il Piccolo*, Rino Alessi, ki je vodil časopis od novembra 1919 do 1943 (od 1946 je bil urednik ideološkega naslednika *Il Giornale di Trieste*, ki se je 1954 ponovno preimenoval v *Il Piccolo*) in je bil vedno strupen proti vsemu, kar je bilo slovenskega; o njem je sin napisal kratko biografijo.¹¹⁸

V slovenskem zgodovinopisju bi morali bolj upoštevati raziskave o fašizmu. Težko je pri tem izbirati med vso literaturo, saj smo zadnje čase v Italiji priča pravi poplavi del, ki govorijo o fašizmu in voditelju Mussoliniji; nekateri izmed avtorjev se držijo zgodovinopisne etike, drugi pa so bolj apologetski. Kot splošne preglede lahko najprej omenimo geslo v ES¹¹⁹ in knjižici G. Caroccija,¹²⁰ P. Alatrija,¹²¹ ki vsebujeta okvirno tematsko literaturo in praktično kronologijo. O začetkih fašizma

¹⁰⁸KACIN-WOHINZ, M.: *Badoglio Sonninu. Italijanski načrt za protijugoslovansko akcijo decembra 1918*, v: *Mikužev zbornik*, Ljubljana 1999, 21-26.

¹⁰⁹Commissione parlamentare d'inchiesta nelle terre liberate e redente (luglio 1920-giugno 1922), Roma 1991.

¹¹⁰SPAZZALI, R.: *L'amministrazione italiana nella Venezia Giulia dall'armistizio alla marcia su Roma. Un rapporto inedito di Carlo Antoni del maggio 1945*, v: *Quaderni Giuliani di Storia*, XIV/1-2, Trieste 1993.

¹¹¹CAPUZZO, Ester: *Sull'introduzione dell'amministrazione italiana a Trento e a Trieste (1918-1919)*, v: *Clio*, št. 2, 1987, 231-243; *Dal nesso asburgico alla sovranità italiana. Legislazione e amministrazione a Trieste (1918-1922)*, Milano 1992.

¹¹²ZILLER, P.: *Le nuove provincie nell'immediato dopoguerra. Tra ricostruzione e autonomie amministrative (1918-1922)*, v: *Dal Litorale austriaco alla Venezia Giulia. Miscelanea di studi giuliani*, Udine 1991, 243-274.

¹¹³*L'esercito italiano nella grande guerra 1915-1918*, knj. V, *Le operazioni del 1918*, zvezek II in III, Ufficio Storico Stato Maggiore Esercito, Roma, 1988.

¹¹⁴PALUMBO, M. E.: *Occupazioni militari in Friuli*, Udine 1990.

¹¹⁵VISINTIN, Angelo: *L'Italia a Trieste, L'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia 1918-1919*, Gorizia 2000.

¹¹⁶LONGO, Luigi: *L'esercito italiano e le questione fiumana: (1918-1921)*, Ufficio Storico Stato Maggiore Esercito, Roma, 1996.

¹¹⁷MILLO, Anna: *L'élite al potere a Trieste: dall'iredentismo al fascismo*, v: *Società e storia*, št. 36, 1987, 333-374; *L'élite del potere a Trieste. Una biografia collettiva 1891-1939*, Milano 1989.

¹¹⁸ALESSI, Chino: *Rino Alessi*, Pordenone 1993, pos. 25-90.

¹¹⁹KACIN-WOHINZ, M.: *Fašizem*, v: ES, knj. 3, 90-92.

¹²⁰CAROCCHI, Giampiero: *Storia del fascismo*, Roma 1994.

¹²¹ALATRI, Paolo: *Mussolini*, Roma 1995.

sta pisala E. Gentile¹²² in R. Vivarelli.¹²³ R. Lazzero je opisal fašistično stranko, pri čemer je nekaj prostora posvetil tudi tržaški situaciji, predvsem v okviru posebne situacije v diskriminaciji do judovske skupnosti (saj je bil npr. Mayer, tedanji gospodar nacionalističnega časopisa *Il Piccolo* in nekdanji Mussolinijev ekonomski svetovalec, Žid).¹²⁴ O ideologiji fašizma glej npr. delo P. G. Zunina, ki ima tudi zelo zanimivo bibliografijo primarnih del in osnovne podatke tedanjega številnega časopisja ter kratek biografski oris najpomembnejših ideoloških voditeljev fašizma.¹²⁵ Vredno je ogledati si prikaz istega avtorja o različnih interpretacijah fašizma;¹²⁶ česar se je lotil tudi morda največji italijanski poznavalec fašizma, R. De Felice.¹²⁷ Interpretacije oziroma vrednotenje fašističnega pojava je bila in je še vedno kompleksna in deloma kontroverzna tema italijanskega zgodovinopisja. M. Kacin-Wohinz je zapisala nekaj prispevkov v zvezi z jugoslovanskim zgodovinopisjem o fašizmu.¹²⁸ Široke bibliografske in metodološke preglede ter orise zgodovinopisja so medtem sestavili G. Quazza, E. Colotti, M. Legnani,¹²⁹ R. De Felice,¹³⁰ A. Del Bocca, M. Legnani, M. G. Rossi,¹³¹ na lokalni ravni pa A. M. Vinci,¹³² A. Leonarduzzi¹³³ in L. Ganapini.¹³⁴ Izbrano literaturo o fašizmu v slovenskem jeziku dobimo v prevodu kratkega preglednega dela M. Blinkhorna.¹³⁵

O lokalnem fašizmu na Goriškem je objavil prispevek L. Patat, ki je objavil tudi publikacijo o fašistični organizaciji v Krminu.¹³⁶ O lokalnem fašizmu v Furlaniji v 30. letih je pisal G. Pellizzoni,¹³⁷ o tistem v Istri v raznih aspektih pa D. Dukovski¹³⁸ in L. Karpowicz.¹³⁹ O življenju in sprejemanju oziroma odklanjanju

¹²²GENTILE, Emilio: *Storia del partito fascista 1919-22*, Roma-Bari 1989.

¹²³VIVARELLI, Renzo: *Storia delle origine del fascismo*, 2 knj., Bologna 1991.

¹²⁴LAZZERO, Ricciotti: *Il partito nazionale fascista*, Milano 1985.

¹²⁵ZUNINO, Pier Giorgio: *L'ideologia del fascismo (Miti, credenze e valori nella stabilizzazione del regime)*, Bologna 1985 (nekaj naslednjih ponatisov).

¹²⁶ZUNINO, P. G.: *Interpretazione e memoria del fascismo (Gli anni del regime)*, Bari 1991.

¹²⁷DE FELICE, Renzo: *Le interpretazioni del fascismo*, Roma-Bari, 1986.

¹²⁸KACIN-WOHINZ, M.: O obravnavanju fašizma v jugoslovanski historiografiji, v: PrS, XIII/100, 1989, 711-713; *Bibliografie: Jugoslavija*, v: *La storiografia sul fascismo locale nell'Italia nord-orientale*, Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, Videm 1990, 159-163, 225-229.

¹²⁹QUAZZA, Guido, COLLOTTI, Enzo, LEGNANI, Massimo: *Storiografia e fascismo*, Milano 1985.

¹³⁰DE FELICE, R.: *Bibliografia orinetativa del fascismo*, Roma 1991.

¹³¹*Il regime fascista. Storia e storiografia*, ur. DEL BOCCA, Angelo, LEGNANI, M., ROSSI, Mario G., Roma-Bari 1995.

¹³²VINCI, Anna Maria: *Venezia Giulia e fascismo. Alcune ipotesi storigrafiche*, v: QST, XVI/2, 1988, 39-60.

¹³³LEONARDUZZI, Alessandro: *Storiografia e fascismo in Friuli, Partito, gruppi dirigenti, società*, v: *Italia contemporanea*, št. 177, 1989.

¹³⁴GANAPINI, Luigi: *La storiografia sul fascismo locale nell'Italia Nordorientale*, Udine 1990.

¹³⁵BLINKHORN, Martin: *Mussolini in fašizem*, Ljubljana 1995.

¹³⁶PATAT, Luciano: *Il fascio di combattimento di Cormons*, v: ScF, XXVI/27, 1996, 89-157, *Agli ordini del Duce. Cormons 1921-1945: il fascismo alla periferia dell'Impero*, Udine 1997.

¹³⁷PELLIZZONI, Guglielmo: *Il fascismo in Friuli negli anni Trenta*, v: ScF, XXVII/28, 1996, 173-213.

¹³⁸DUKOVSKI, D.: O fašizmu i fašističnemu pokretu u Istri kroz literaturo međuratnog razdobja, v: *Historijski zbornik*, XL/1, Zagreb 1987, 45-51; *Prikaz radova o fašizmu i fašističkom pokretu u Istri između dva svjetska rata objavljenih u časopisu "Quaderni"*, Centar za historijska istraživanja iz Rovinja, v: *Historijski zbornik*, XL/1, Zagreb 1987, 51-60; *Uloga lista L'Azione u propagandi fašizma*, v: *Istra*, št. 5-6, Pula 1987, 188-194; *Analitički pristup istraživanju problema fašističke represivne politike i sustava organiziranog nasilja u Istri*, v: *Dometi*, št. 1, Rijeka 1989, 17-33; *Neki momenti razvoja fašističkog pokreta na Pazinštini u okvirima općeg razvoja "fašizma u Istri" 1919-1929 (kroz komentare*

fašizma je pisal T. Matta.¹⁴⁰ Trda izkušnja španske vojne je zajeta v objavi dnevnika italijanskega fašista-prostovoljca.¹⁴¹ O deležu protifašistov iz JK v španski vojni je objavil knjigo M. Puppini.¹⁴²

O narodnostnih vprašanjih in napetosti v času med 19. in 20. stoletjem se lahko poučimo v monografski številki revije *Qualestoria*.¹⁴³ Splošno sliko in podrobnosti o fašističnih načrtih raznarodovanja v JK dobimo pri M. Kacin-Wohinz in njenem geslu *Italijanizacija* v ES,¹⁴⁴ ki je objavila tudi daljši časopisni članek pod psevdonimom B. Premru,¹⁴⁵ kot tudi v prvih dveh poglavjih knjige A. Zidarja o zločinih italijanske fašistične države.¹⁴⁶ Oris raznarodovalne fašistične politike dobimo pri Apihu,¹⁴⁷ in A. Buvoliju.¹⁴⁸ O bazoviških žrtvah sta pisala J. Pirjevec¹⁴⁹ in M. Pahor, ki je objavil tudi spominski zapis o ustreljenih na drugem tržaškem procesu,¹⁵⁰ kar je opisal tudi V. Vremec, ki pa je preširoko zajel vso tematiko.¹⁵¹ O II. tržaškem procesu in ustrelitvi petih Slovencev si oglejmo tudi priložnostno brošuro.¹⁵² O Posebnem sodišču, čigar delovanje je že obširno zbral A. Dal Pont skupno z nekaterimi kolegi (1961, 1971, 1976, 1980 1983), imamo tudi nekatere obširne publikacije, ki jih izdaja Zgodovinski odsek generalštaba italijanske vojske.¹⁵³ Uporaben za raziskovalce je projekt objave vseh biografskih seznamov fašistične policije o protifašistih v Italiji.¹⁵⁴ Posledice II. tržaškega procesa je občutil tudi profesor in véliki kulturni delavec Josip Kosovel, ko je bil

arhivske građe), v: *Vjestnik Istarskog arhiva*, št. 2-3/1992-1993, Pazin 1994, 105-134; *Fašistički sindikati u Istri 1919-1929*, v: *Časopis za suvremenu povijest*, št. 3, Zagreb 1994, 451-474.

¹³⁹KARPOWICZ, Ljubinka: *Struktura fašističnog režima u Istri (30. X. 1922 - 25. XII. 1926)*, v: PaMe, XI/15, Pazin 1987, 123-128.

¹⁴⁰MATTA, Tristano: *La "pacifica convivenza" del regime fascista*, v: QST, XVII/2-3, 243-248.

¹⁴¹CAMISI, M., MERANI, C.: *La guerra civile spagnola - L'esperienza di un volontario fascista raccontata in un diario di guerra inedito*, v: *Quaderni giuliani di storia*, XVIII, št. 1, 1997.

¹⁴²PUPPINI, Marco: *In Spagna per la libertà. Antifascisti friulani, giuliani e istriani nella guerra civile spagnola 1936-1939*.

¹⁴³Le "questioni nazionali" a Trieste e nelle regioni del confine orientale fra '800 e '900: incontri, incroci e scontri, v: QST, XIII/1, 5-103.

¹⁴⁴KACIN-WOHINZ, M.: *La minoranza sloveno-croata sotto l'Italia fascista*, v: *Quaderni del Centro storico di Rovigno*, št. 8, 1984-1985, 89-143; *I programmi fascisti di snazionalizzazione degli Sloveni e Croati nella Venezia Giulia*, v: ScF, XVIII/19, 1988, 9-33; *Predlogi Itala Saura za raznaroditev Slovencev in Hrvatov v Italiji*, v: ANN, I/1, 1991, 224-237; *Tragika Viktorja Bobka: iz italijanskih policijskih in sodnih arhivov*, v: ANN, II/2, 1992, 151-158; *Italijanizacija*, v: ES, knj. 4, 185-188.

¹⁴⁵PREMRU, Bogdan (KACIN-WOHINZ, M.): *Primorski Slovenci in italijanska država*, v: *Delo*, 14. 1. 1995.

¹⁴⁶ZIDAR, Alojz: *Slovenski narod pomni in obtožuje. Zločini, ki jih je nad Slovenci zagrešila italijanska fašistična država (Po zapisih Alojza Zidarja in podatkih, ki so jih zbrali tigrovcji pod vodstvom Antona Rutarja, sestavil in uredil Jože Hočevar)*, Koper 1999, 23-66.

¹⁴⁷APIH, E.: *Regime fascista e repressione nazionale ai confini orientali d'Italia*, v: QST, XIII, št. 1, 1985, 28-39; *Il ritorno di Gianni Suparich*, Firenze 1988.

¹⁴⁸BUVOLI, Alberto: *Il fascismo nella Venezia Giulia e la persecuzione antislava*, v: ScF, XXVI/27, 1996, 69-87.

¹⁴⁹PIRJEVEC, J.: *Basovizza 1930*, v: *Quaderni del Centro storico di Rovigno*, št. 9, 1988-1989, 35-47.

¹⁵⁰PAHOR, M.: *Bazovica 1930-1990*, v: JKo 1990, 53-62; *Zarja upora (Ob 50-letnici ustrelitve openskih talcev in ustanovitve OF)*, v: JKo 1991, 61-66.

¹⁵¹VREMEC, Vid: *Pinko Tomažič in drugi tržaški proces*, Koper 1989.

¹⁵²*Pomnik 50-10: 1941-1981-1991 ob 50-letnici ustrelitve Viktorja Bobka, Simona Kosa, Ivana Ivančiča, Pinka Tomažiča, Ivana Vadnala ob 10-letnici knjižnice "Pinko Tomažič in tovariši"*, Trst 1991.

¹⁵³*Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato, Decisioni emesse nel 1934*, ur. Ufficio Storico Stato Maggiore dell'Esercito, Roma 1989 in dalje.

¹⁵⁴*Antifascisti nel Casellario politico centrale*, Roma 1988 in dalje.

obsojen na 15 let; o njegovi usodi skozi objavo pisem iz zapora je na razpolago knjiga, ki ima tudi zanimiv uvod urednice L. Turk,¹⁵⁵ ki je imela tudi serijo radijskih oddaj o tem procesu.¹⁵⁶ Izšel je dvojezičen (v slovenščini in v italijanščini) zbornik o goriškem skladatelju Lojzetu Bratužu, ki so ga fašisti prisilili piti strojno olje, tako da je po dolgih mukah umrl.¹⁵⁷ Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu je na osnovi statističnega gradiva in italijanske, predvsem pa slovenske literature, opisal P. Purini.¹⁵⁸ Poitalijančevanje priimkov, imen in krajevnih imen je vsebina dela publicista P. Parovela, ki je uporaben zaradi objavljenih seznamov.¹⁵⁹ F. Fischer je obravnaval sicer več kot 70 let staro knjigo iz fašistične dobe, ki jo je napisal Aldo Pizzagalli, *Per l'italianità dei cognomi nella provincia di Trieste*, Trieste 1929, ki obsega "ideološka, juridična in zgodovinska razmišljanja" ter sezname priimkov, ki so bili "povrnjeni" v pristno italijansko obliko. Lahko bi imeli še podobne poglobljene analize o fašističnem "znanstvenem" raznarodovanju.¹⁶⁰ Zanimiv je prevod italijanskega dokumenta o obnovitvi italijanstva na Goriškem po prvi svetovni vojni, ki je začel izhajati kot podlistek v tedniku *Novi glas*.¹⁶¹ Raznarodovanju v Istri je bila namenjena tudi nova usmeritev kmetijske šole v Pazinu, kar so ji hotele fašistične oblasti vsiliti, kot beremo v širše zastavljenem prispevku P. Šolića.¹⁶² Kratek a nepopoln pregled, kako je fašizem ukinjal društva na Tržaškem in Goriškem, je napisal I. Gabrovec.¹⁶³ Nazadnje lahko tudi omenimo zanimivo pričevanje T. Kezicha, ki je izšlo na straneh najpomembnejšega italijanskega dnevnika *Corriere della Sera*, kako je septembra 1930 doživljal I. tržaški proces, saj je njegov oče Giovanni imel nelahko nalogo branitelja na tem procesu.¹⁶⁴

Lahko bi primerjali preganjanje Slovencev in Hrvatov in preganjanje, ki so mu bile podvržene italijanske judovske skupnosti, med katerimi so bili tudi člani številne vplivne skupine v Trstu, še posebno po sprejetju "zakonov rasne diskriminacije" leta 1938. Obstaja sicer bistvena razlika med preganjanjem ene in druge strani: preganjanje Slovencev (in Hrvatov) je imelo temeljne vzgibe v asimilaciji in italijanizaciji tiste narodnosti, ki je predstavljala oviro nadaljnjim imperialističnim težnjam italijanskega fašizma; preganjanje judovske skupnosti pa je temeljilo na neopravičljivi rasni diskriminaciji. Oglejmo si vsaj monografsko številko *Quale storia* o protisemitizmu v času med obema vojnama¹⁶⁵ ter bibliografske napotke v

¹⁵⁵KOSOVEL, Josip: *Vaš Pepi in papači (pisma iz zapora)*, Gorica 1995.

¹⁵⁶TURK, Lida: *Trst, december 1941 in Obtoženci drugega tržaškega procesa*, Radio Trst A december 1991 - avgust 1992.

¹⁵⁷Lojze Bratuž po 50 letih, Gorica 1989.

¹⁵⁸PURINI, Piero: *Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu*, v: PNZ, XXXVIII/1-2, 1998, 23-41.

¹⁵⁹PAROVEL, Paolo: *L'identità cancellata (L'italianizzazione forzata dei cognomi, nomi e toponimi nella "Venezia Giulia" dal 1919 al 1945, con gli elenchi delle provincie di Trieste, Gorizia, Istria ed i dati dei primi 5.300 decreti)*, Trieste 1985.

¹⁶⁰FISCHER, Filip: "Znanstvena" knjiga o tem, kako je fašistična oblast poitalijančevala priimke slovenskega prebivalstva, v: *Primorski dnevnik*, 27. 5. 2000.

¹⁶¹Obnovitev italijanstva v obmejnih krajih po zmagi (1918-1928), v: *Novi glas* 11. 5 - 15. 6. 2000.

¹⁶²ŠOLIĆ, Petar: *O radu Poljoprivedne škole u Pazinu*, v: PaMe, XIII/18, 1989, 99-109.

¹⁶³GABROVEC, Igor: *Kako je fašizem ukinjal naša društva*, v: *Primorski dnevnik*, 28. 9. 1997.

¹⁶⁴KEZICH, Tullio: *Il processo ai terroristi slavi nella Trieste delle camicie nere*, v: *Corriere della Sera*, 30. 7. 1999.

¹⁶⁵*L'offesa della razza. Antisemitismo e leggi razziali in Italia e nella Venezia Giulia*, QST, XVII/1, 1989, 5-206.

prispevku ene najboljših poznavalk te problematike, Silvie Bon, ki je pred nedavnim izdala še monografijo o tržaških Judih.¹⁶⁶

5. Politično življenje

Značilnost tega obdobja je, da je pluralno politično življenje avtoritarna ure-ditev fašistične diktature kaj kmalu preprečila, čeprav so bili predstavniki enotne slovanske liste vsaj še formalno prisotni v rimskem parlamentu tudi po t. i. "aven-tinski opoziciji", do poteka mandata decembra 1928. Pregled političnih volitev v Italiji sta opravila P. L. Ballini¹⁶⁷ in M. S. Pinetti.¹⁶⁸ Poleg obširnih raziskav pred letom 1985 je pregledni članek o slovenski in hrvaški prisotnosti v političnih telesih Italije, kot tudi članek o politični aktivnosti na Goriškem pripravila M. Kacin-Wohinz.¹⁶⁹ O kratkotrajnem delovanju italijanske Ljudske stranke v Furlaniji med leti 1924 in 1926 je napisal prispevek L. De Cillia.¹⁷⁰

Tržaški krožek za družbena vprašanja Virgil Šček je spodbudil objavo vseh poslanskih govorov, vprašanj in predlogov resolucij politikov, ki so med obema vojnama zastopali slovensko manjšino v rimskem parlamentu. Samostojne publi-kacije ponatisov parlamentarnih nastopov so pravi tiskani viri, katerim morda manjkajo ustrezne opombe. Nekateri avtorji so te govore opremili z obsežnimi življenjepisi in orisi takratne dobe slovenskega nacionalnega gibanja. Ti njihovi prispevki so pomemben delež za slovensko zgodovino-pisje, saj so med drugim tudi edine daljše biografije pomembnih političnih osebnosti (razen za Ščeka, še posebno pa kar se tiče Vilfana), katerih vsaka bi bila posebej vredna obsežne monografije. Govore Virgila Ščeka je zbral in uredil M. Tavčar,¹⁷¹ Engelberta Besednjaka E. Pelikan,¹⁷² ki je enako storil za Josipa Vilfana;¹⁷³ delovanje treh manj znanih parlamentarcev, Josipa Lavrenčiča, Karola Podgornika in Uliksa Stangerja ter še opis svojevrstne osebnosti Jožeta Srebrniča, ki je bil izvoljen na komunistični listi, dobimo v knjigi, ki jo je pripravila M. Kacin-Wohinz.¹⁷⁴

O znanih trenjih in razhajanjih med tržaško (liberalno) in goriško (krščansko-socialno) Edinostjo je napisala prispevek za posvet o Josipu Agnelettu M. Kacin-

¹⁶⁶BON, Silva: I "diversi": le persecuzioni antiebraiche, v: *Friuli e Venezia Giulia Storia del '900*, Trieste 1997, 309-316.

¹⁶⁷BALLINI, P. L.: *Le elezioni politiche nel regno d'Italia. Appunti di bibliografia, legislazione e statistiche*, v: *Quaderni dell'Osservatorio elettorale*, št. 15, 1986, 141-220.

¹⁶⁸PINETTI, M. S.: *Le elezioni politiche in Italia dal 1848 a oggi*, Bari-Roma 1995.

¹⁶⁹KACIN-WOHINZ, M.: *Representation of Slovene and Croat minorities in administrative and political bodies in Italy (1918-1928)*, v: *Etnich groups studies*, Ljubljana 1987, 43-57; *Predstavništvo slovenske in hrvaške manjšine v upravno-političnih organih (1918-1928)*, v: BOR, XLI/10-11, 1989, 1207-12121; *L'attività politica degli Sloveni nell'Isontino tra le due guerre*, v: *Etnie e sviluppo. Ruolo della presenza slovena nell'area goriziana*, Gorizia-Trieste 1992, 109-115, 169-171.

¹⁷⁰DE CILLIA, Luciano: *Il Partito Popolare in Friuli: dal delitto Matteotti allo scioglimento (1924-1926)*, v: ScF, XXVIII/29, 1998, 155-182.

¹⁷¹TAVČAR, Marko: *Virgil Šček v parlamentu - Discorsi parlamentari dell'on. Virgil Šček*, Trst 1994.

¹⁷²PELIKAN, Egon: *Engelbert Besednjak v parlamentu - Discorsi parlamentari dell'on. Engelbert Besednjak*, Trst 1996.

¹⁷³PELIKAN, E.: *Josip Vilfan v parlamentu - Discorsi parlamentario dell'on. Josip Vilfan*, Trst 1997.

¹⁷⁴KACIN-WOHINZ, M.: *Lavrenčič, Podgornik in Stanger v parlamentu - Discorsi parlamentari degli on. Lavrenčič, Podgornik e Stanger*, Trst 1998.

Wohinz.¹⁷⁵ O politični misli in delovanju Josipa Vilfana je objavil kratko študijo J. Pirjevec, ki je izpostavil Vilfana kot skrajnega legalista.¹⁷⁶ Josip Vilfan in Engelbert Besednjak sta opravljala tudi zelo pomembno funkcijo v sklopu Kongresa evropskih narodnosti; prva tri leta (1925-28) tega delovanja opisuje A. Vrčon v svoji diplomski nalogi.¹⁷⁷ Pri tem moramo pripomniti, da bi bilo seveda treba, da bi se kdo - ali raje več avtorjev, ker je tematika zelo obširna - lotil še naslednjih let, in sicer do 1938, ko je bil zadnji tak kongres, ki pa se je odvijal v že popolnoma drugačnem ozračju, saj je vpliv naraščajočega nemškega iredentizma zasenčil prave namene tega Kongresa. O političnem in narodnoobrambnem delovanju v Istri je nato nekajkrat pisal D. Dukovski.¹⁷⁸ M. Kacin-Wohinz pa je pisala tudi o dejavnosti Slovencev v korist hrvaške narodnosti v Istri.¹⁷⁹

V družbeno-kulturno politično življenje moramo seveda postaviti časopisje. Slovensko časnikarsko delovanje v Trstu in Gorici pred drugo svetovno vojno je okvirno prikazal M. Pahor v trojezični (slovenski, italijanski in angleški) monografiji, ki je izšla ob 50-letnici *Primorskega dnevnika*.¹⁸⁰ Zanimiv je tudi pregled publicistike na Primorskem in v slovenski Istri izpod peresa S. Gaberca.¹⁸¹ Slovensko časopisje je marsikateremu raziskovalcu služilo, saj je najbolj dosegljiv vir, vsekakor pa čutimo pomanjkanje bolj poglobljene študije, pri kateri bi bilo časopisje poseben predmet preučevanja. Pregled furlanskega političnega časnikarstva od zedinjenja Italije do odpornišтва dobimo v zajetni knjigi C. Rinaldija.¹⁸²

6. Protifašizem

V zadnjih letih je bila narodno-protifašistično-revolucionarna organizacija znana kot TIGR (na Tržaškem in v Istri Borba), deležna zdaleč največ pozornosti, tako da bi lahko celo govorili o pravi inflaciji, ki pa je deloma razumljiva zaradi političnih razlogov, ki so (pre)dolgo pogojevali mačehovski odnos matice do bivših članov te organizacije. Mnogo je bilo časopisnih člankov, komentarjev, recenzij, ki pa ne zaslužijo mesta v tem pregledu. Pred manj kot desetimi leti je bilo tudi nekaj polemičnih zapisov, še posebno v zvezi s primatom prvega protifašizma in s poveljnem zamolčanem TIGR-a,¹⁸³ medtem ko je zadnje čase

¹⁷⁵KACIN-WOHINZ, M.: *Tržaška in goriška "Edinost". Soglasja in razhajanja*, v: Josip Agneletto, *slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu*, Koper 1999, 19-32.

¹⁷⁶PIRJEVEC, J.: *Pensiero e attività di Josip Vilfan*, v: *Annali dell'Istituto italo-germanico*, Quaderno 38: *Le minoranze tra le due guerre*, Bologna 1994, 225-235.

¹⁷⁷VRČON, Andrej: *Kongresi evropskih narodnosti 1925-1928*, diplomatska naloga, Filozofska fakulteta (mentor: Nečak Dušan), Ljubljana, 1998.

¹⁷⁸DUKOVSKI, D.: *Proces i razvoj političkih grupacija i stranaka na Buzeštini u razdobju 1918-1929*, v: *Buzetski zbornik*, Buzet 1990, 13-28; *Nacionalni blok u Istri, 1920-1921*, v: *Historijski zbornik*, XLIII/1, Zagreb 1990, 209-248.

¹⁷⁹KACIN-WOHINZ, M.: *Hrvaški "zgodovinski dolg" Slovincem. O dejavnosti primorskih Slovencev v korist ohranitve hrvaške nacionalnosti v Istri*, v: *Nova revija*, XVIII/202/203, 1999, 249-254.

¹⁸⁰PAHOR, M.: *Slovenska časniška govorica v Trstu in Gorici pred drugo svetovno vojno*, v: PAVLETIČ, Bojan: *Primorski dnevnik*, Trst-Gorica-Čedad, 1995, 10-43.

¹⁸¹GABERC, Slavko: *Publicistika na Primorskem in v slovenski Istri*, v: *Primorski dnevnik*, za nasbodo zanimive št. 4/15. 12. 1996; 5/22. 12. 1996; 6/29. 12. 1996.

¹⁸²RINALDI, Carlo: *Il giornalismo politico friulano dall'Unità alla Resistenza*, Udine 1986.

¹⁸³Npr. MARUŠIČ, B.: *O TIGR-u in tigrovcih po drugi svetovni vojni*, v: PrS, št. 127, 1991, 948, 949; GODEŠA, Bojan: *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, Ljubljana 1995, 373 op. 33; GABRIČ, Aleš: *Povojna*

občutiti upravičene kritike na precejšnje zmešnjavo pri uporabi virov in pri samem določevanju kdo je bil in kdo ni bil član TIGR-a.¹⁸⁴ Čeprav zadržano, moramo kljub vsemu omeniti tudi nekoliko drugačne poglede na TIGR Ambroža Kodelje, ki se občasno polemično oglašava v *Primorskem dnevniku*, saj s svojim pisanjem odpira nekatera vprašanja, ki bi bila le vredna poglobitve. Še posebno kritičen je v zvezi s povezanostjo TIGR-a s KP in razlikami v sami organizaciji.¹⁸⁵

Bolj pregledne znanstvene članke, ki prikazujejo kompleksnost protifašističnega odpora beležimo še posebno pri M. Kacin-Wohinz, ki je poglobljeno sintezo vsega protifašizma opravila v že omenjenem *Prvem antifašizmu v Evropi*.¹⁸⁶ Je tudi avtorica raznih predgovorov in spremnih besed "tigrovski" literaturi, ki objektivno uokvirjajo subjektivne spomine. Pripravila je tudi pregledni članek o tej organizaciji v obliki enciklopedičnega gesla.¹⁸⁷

Na kratek a učinkovit način je N. Nemeč opisala delovanje TIGR-a v Renčah in v okolici.¹⁸⁸ Organizacije na Tolminskem se je lotil B. Rutar.¹⁸⁹ Zaradi uporabe ustnih pričevanj tigrovcev in njihovih svojcev vzemimo v roke knjigo o TIGR-u na Krasu in v Vipavski dolini, ki jo je napisala M. Cenčič.¹⁹⁰ Oba, M. Cenčič in B. Rutar, sta uporabila številna pričevanja, ki jih je zbiral celo življenje še zadnji od vodilnih tigrovcev, Tone Rutar. Omenimo lahko tudi številne krajše zapise, ki so jih npr. pripravili V. Brgoč,¹⁹¹ M. Cenčič,¹⁹² K. Kocjančič.¹⁹³ Posebnost predstavlja pomembno delo bivše urednice na tržaški postaji RAI-Radio Trst A L. Turk, ki je začela pred leti serijo oddaj in intervjujev o in s tigrovskimi voditelji, ki so potem tudi izdali spomine;¹⁹⁴ kot najznamenitejši so bili 1983 Dorčeta Sarđoča, ki so 1998 doživeli ponatis.¹⁹⁵ Zanimiv je intervju, ki ga je D. Jelinčič

usoda Tigrovcev, v: *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990*, Ljubljana 1998, 163-167.

¹⁸⁴Prim. RUTAR, Borut: *TIGR in komunistična partija*, v: PrS, št. 225/2000, 14-18; KACIN-WOHINZ, M.: *TIGR in komunistična partija - odmev*, v: PrS, št. 228/2000, 274, 275; REJEC, Tatjana: *Še TIGR in komunistična partija*, v: PrS, št. 228/2000, 275-279.

¹⁸⁵Npr.: KODELJA, Ambrož: *Spominska obeležja*, v: *Primorski dnevnik*, 6. 11. 1999.

¹⁸⁶KACIN-WOHINZ, M.: *Iz zgodovine podtalnega protifašističnega odpora na Primorskem*, v: PNZ, XXVII/1-2, 1987, 81-104; *Il primo antifascismo armato: il movimento nazionalrivoluzionario degli Sloveni e Croati nella Venezia Giulia*, v: ScF, XVIII/19, 1988, 35-66; *Tigr, Borba: prvi oboroženi antifašizem*, v: BOR, XLI/1, 1989, 13-31; *O narodnorevolucionarnem odporu v Julijski krajini med dvema vojnama*, v: PaMe, XIII/18, 1989, 91-97; *La resistenza antifascista clandestina dei partiti nazionali sloveni nella Venezia Giulia fra le due guerre*, v: ScF, XX/21, 1990, 27-62; *Značilnosti in oblike protifašističnega odpora na Primorskem med dvema vojnama*, v: ANN, VI/8, 1996, 15-22.

¹⁸⁷KACIN-WOHINZ, M.: *TIGR*, v: ES, knj. 13, 249-252.

¹⁸⁸NEMEC, Nataša: *TIGR, Renče in okolica*, Renče 1999.

¹⁸⁹RUTAR, B.: *TIGR proti duhovnemu genocidu fašizma nad Primorci. Tolminsko: 1918-1941*, v: BOR, št. 544-545 (monografska številka) Ljubljana 1995; ponatis, Ljubljana 1996.

¹⁹⁰CENČIČ, Mira: *Tigr (Slovenci pod Italijo in TIGR na okopih v boju za narodni obstoj. Kras in Vipavska dolina)*, Ljubljana 1997.

¹⁹¹BRGOČ Vera: *Tigr na Pivškem in Postojnskem*, v: PrS, XXI/197, 1997, 648-653.

¹⁹²CENČIČ, M.: *TIGR na Krasu in na Vipavskem*, v: PrS, XXI/197, 1997, 641-647.

¹⁹³KOCJANČIČ, Karlo: *Komunistično-tigrovska skupina iz Ocizle in Klanca*, v: PrS, št. 225/2000, 19-22.

¹⁹⁴TURK, L.: *TIGR, tigrovci in narodnorevolucionarno gibanje: v oddajah Trst A - Radijska pričevanja kot prispevek k spoznavanju primorske preteklosti*, v: PrS, XVI/127, 1992, 945-947.

¹⁹⁵SARĐOČ, Dorče: *Tigrova sled (Pričevanje o uporu primorskih ljudi pod fašizmom)*, Gorica 1998.

opravil z enim izmed še redkih živih tigrovcev, Tonetom Rutarjem.¹⁹⁶ S. Plahuta je opisala čas, ko je TIGR v Vipavski dolini in na Krasu prehajal v NOB,¹⁹⁷ B. Rutar pa o prvem aktu upora TIGR-a proti italijanskemu okupatorju.¹⁹⁸ O vprašanju legitimnosti upora TIGR-a je napisal diplomsko nalogo P. Skvarča.¹⁹⁹

Precej je biografske literature o posameznih voditeljih in nekateri spomini. Nekateri od teh knjig imajo tudi primerne uvodne študije, ki predstavljajo strnjene preglede kompleksnosti protifašističnega odpora v času med obema vojnama in postavljajo subjektivna gledanja v pravi zgodovinski okvir. Tako so izšli spomini A. Zidarja,²⁰⁰ D. Žerjale,²⁰¹ Z. Jelinčiča,²⁰² krajše publikacije, nekatere bolj, druge manj uporabljive, so izšle ob postavitvi obeležij nekaterim vodilnim: Andreju Šavliju,²⁰³ Danilu Zelenu,²⁰⁴ Ivanu Rudolfu,²⁰⁵ Jožetu Deklevi.²⁰⁶ Ponatis je doživela knjiga Vekoslava Špangerja, ki jo je prič izdal v samozaložbi leta 1965.²⁰⁷ V italijanščini je sedaj na razpolago knjiga V. Vremca o Andreju Manfredi in ostalih kobariških protifašistih.²⁰⁸ Kratek opis je S. Bratina posvetil Avgustu Sfiligoju.²⁰⁹ O Venceslavu-Slavku Tuti je nazadnje uredil zanimivo monografijo sin Igor.²¹⁰

Nekakšno posebnost predstavlja knjiga spominov treh tigrovcev Alberta Rejca, Toneta Černača in Jožeta Vadnjala, še posebno zaradi Rejčevega besedila. To so namreč zapisniki zaslišanj OZNE/UDBE ko je Rejec spregovoril o manj znanih posebnostih TIGR-a, kot so bile povezave z Angleži ali pa z nekaterimi v obveščevalni službi jugoslovanske monarhije. Podobne zapisnike oziroma odgovore na pisna vprašanja policijskih organov dobimo v bogatem zborniku o Albertu Rejcu, ki vsebuje tudi še druge zanimive zapise o tem voditelju TIGR-a in o delovanju organizacije. Tatjana Rejec je tu dodala tudi tehtne pripombe, vredne resnega razmisleka in debate.²¹¹

Drugo veliko vejo protifašizma so predstavljali komunisti oziroma levičarji, bodisi slovenske bodisi italijanske strani. Tematiko o politiki KPI do narodnost-

¹⁹⁶JELINČIČ, Dušan: *Prižgali so baklo prvega antifasizma v Evropi (Pogovor s Tonetom Rutarjem, zadnjim poveljnikom TIGR-a)*, v: JKo 1995, 165-168.

¹⁹⁷PLAHUTA Slavica: *Stapljanje TIGR v NOB v Vipavski dolini in na Krasu: Primorska ob napadu Italije na Jugoslavijo l. 1941*, v: PrS, XXI/198, 1997, 766-771.

¹⁹⁸RUTAR, B.: *Tigrovcu v prvem spopadu s fašističnim okupatorjem Slovenije na Mali gori pri Ribnici 13. maja 1941*, Koper 1996.

¹⁹⁹SKVARČA, Peter: *Tigr: legitimnost ali nelegitimnost oboroženega boja Slovencev v Italiji*, diplomatska naloga, FDV (mentor: Komac Miran), Ljubljana, 1998.

²⁰⁰ZIDAR, A.: *Doživetja tigrovca partizana*, Koper 1987; *Tigr v boju za domovino*, Koper-Nova Gorica 1995.

²⁰¹ŽERJAL, Drago: *Spomini in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med vojnama*, Trst 1990.

²⁰²JELINČIČ, Zorko: *Pod svinčenim nebom (Spomini tigrovskega voditelja)*, Gorica 1994.

²⁰³RUTAR B.: *Andrej Šavli, član vodstva organizacije TIGR, pedagoški in kulturni delavec*, Tomin-Koper 1996.

²⁰⁴Danilo Zelen (narodni junak), 1998.

²⁰⁵Prof. Ivan Rudolf, *Narodni buditelj, Maistrov borec, Tigrovec, organizator prekomorcev v Afriki*, pripravila CENCIČ, M., ROSA, Jurij, Koper 1998.

²⁰⁶RUTAR, B.: *Dr. Jože Dekleva 1899-1969, Tigrovec, bojevniki za narodnostne pravice Slovencev*, Koper 1999.

²⁰⁷ŠPANGER, Vekoslav: *Bazoviški spomenik (pričevanje)*, Trst 1986.

²⁰⁸VREMEC, V.: *Andrej Manfreda e gli altri antifascisti*, Koper 1996, (I.: *Andrej Manfreda, kobariški protifašisti in drugi*, Ljubljana 1973).

²⁰⁹BRATINA, Slavko: *Dr. Avgust Sfiligoj*, v: KGMD 1986, 136-140.

²¹⁰TUTA, Slavko: *Cena za svobodo*, Gorica 1999.

²¹¹REJEC, Albert, ČERNAČ, Tone, VADNJAL, Jože: *Pričevanja o Tigru*, Ljubljana 1995; *Domovina, kje si? (Zbornik ob stoletnici rojstva Alberta Rejca (1899-1976))*, Gorica 1998.

nega vprašanja je raziskala M. Kacin-Wohinz, ki se je lotila tudi odnosov med tremi komunističnimi partijami KPJ, KPI in KPA ter je opisala tudi zgodovino političnih skupin marksistične oziroma t. i. delavske orientacije.²¹² B. Flego je tudi pisal o politiki italijanskih komunistov do narodnostnega vprašanja.²¹³ Obširne spomine o komunističnem delovanju ob upoštevanju strokovne literature, nam daje R. Ursini-Uršič, ki razkriva tudi ozadja približevanj s TIGR-om in na splošno razlaga dvome in različne poglede v Komunistični partiji Italije (KPI) do narodnostne problematike.²¹⁴ O svojevrstnem slovenskem komunistu Josipu Srebrniču je izšel zbornik.²¹⁵

V iskanju "rdeče revolucionarne geneze" v JK naj omenimo, da imamo na razpolago opis izpod peresa A. Visintina o kaotičnem stanju med vojaki takoj po 1. svetovni vojni, med katerimi se je kuhal revolucionarni duh.²¹⁶ A. Andri se je lotil analize oktobrske revolucije v tržaških meščanskih časopisih.²¹⁷ S. Benvenuti je objavil krajši prispevek o prvih "rdečih" letih v Italiji in v JK.²¹⁸ Kakšen je bil vpliv oktobrske revolucije v Furlaniji, pa je pisal O. Bosari.²¹⁹ Ponatis so med tem doživeli zapisi primorskega politika socialističnih idej Henrika Tume z dopolnitvami D. Kermaunerja in B. Marušiča, ki je tudi uredil Tumova pisma²²⁰ in opisal za slovenske socialiste v JK ključno ter prelomno leto 1919.²²¹

O vlogi KPI in protifašizmu v Furlaniji sta npr. pisala L. Patat²²² in M. Pupini,²²³ kot tudi nekateri drugi.²²⁴ Pregledni članek o tajni komunistični organizaciji v vzhodni Furlaniji je objavil L. Patat.²²⁵ Precej je biografskih zapisov o nekaterih vodilnih komunistih tistega časa, ki smo ga upoštevali. Biografski zapis o oglejskem komunistu in antifašistu Giuseppu Moru je objavil L. Argenton;²²⁶ L. Patat pa je pisal o vodilnih delavskega in kmečkega gibanja v vzhodni Furlaniji, ki

²¹²KACIN-WOHINZ, M.: *La questione della minoranza slovena e croata nella politica del Partito comunista italiano: 1925-1935*, v: ScF, XXII/23, 1992, 27-85; *O odnosih Komunistične partije Jugoslavije s komunističnimi partijami Italije in Avstrije med vojnama*, v: BOR, XXXVIII/5, 1986, 253-259; *Delavsko in sindikalno gibanje na Primorskem*, v: TV-15, XXIII, 11.- 25. 4. 1985; *O delavskem in sindikalnem gibanju na Primorskem med obema vojnama*, v: *Delavska enotnost*, XLIV, 28. 2. - 28. 3. 1985.

²¹³FLEGO, B.: *La revisione della politica nazionale del PCI, nella Venezia Giulia negli anni 1929-1934*, v: *Quaderni*, št. 8, Pola 1985.

²¹⁴URSINI-URŠIČ, Rodolfo: *Attraverso Trieste (Un rivoluzionario pacifista in una città di frontiera)*, Roma 1996.

²¹⁵Giuseppe Srebrnič: *parlamentare, antifascista, partigiano (Gorizia 1884-1944)*, Udine 1987.

²¹⁶VISINTIN, A.: *Disagio militare e attivismo rivoluzionario nel primo dopoguerra giuliano, 1919-1920*. Ronchi dei Legionari 1991.

²¹⁷ANDRI, Adriano: *La rivoluzione russa nella stampa borghese triestina (1917-1922)*, v: QST, XVI/3, 57-72.

²¹⁸BENVENUTI, Silvano: *Il biennio rosso in Italia e nella nostra regione*, v: QST, XV/2, 9-14.

²¹⁹BOSARI, Otello: *L'immagine e l'influenza della rivoluzione d'ottobre in Friuli*, v: QST, XVI/3, 99-118.

²²⁰TUMA, Henrik: *Iz mojega življenja*, Ljubljana 1997 (l. 1937), tudi v italijanščini; *Henrik Tuma, Pisma. Osebnosti in dogodki (1893-1935)*, Trst 1994.

²²¹MARUŠIČ, B.: *Prelomno leto za slovenske socialiste na Primorskem*, v: JKo 1999, 143-147.

²²²PATAT, L.: *Il Friuli orientale fra le due guerre. Il ruolo e l'azione del P.C.d'I.*, Udine 1985.

²²³PUPINI, Marco: *La terra e la fabbrica. Movimento operaio e contadino alla SCAI di Torviscosa*, Udine 1992.

²²⁴*Antifascismo e Resistenza nel Friuli occidentale*, Pordenone 1985; Mario Lizzero "Andrea", Udine 1995.

²²⁵PATAT, L.: *L'organizzazione comunista clandestina nel Friuli Orientale (1926-1935)*, v: ScF, XXIV/25, 1994, 195-230.

²²⁶ARGENTON, Lino: *Giuseppe Moro (1900-1964). Biografia di un contadino comunista dell'Agro aquileiese*, v: ScF, XVII/18, 181-189.

so delovali tudi v času, ki nas zanima.²²⁷ Vodilnemu socialistu v Trstu, Istri in Furlaniji, ki je potem prešel v vrste komunistov, Giuseppu Tuntarju, sta se posvetila M. Budicin in L. Patat.²²⁸ Raziskovalcem bo gotovo v pomoč predstavitev arhivskega fonda KPI v letih 1921-1938, katerega kopija se nahaja v Furlanskem inštitutu za preučevanje odporništv.²²⁹

O dejavnosti istrskega komuniste Nikole Stihovića v 20. in 30. letih beremo krajši prispevek izpod peresa B. Janjatovića.²³⁰ O komunistih iz Pule, Giuseppini in Romeu Vlach, je pisal O. Paolettich.²³¹ O Antonu Družetu, ki je bil aktiven od 1919 dalje, in o Josipu Poduji, je pisal A. Kapuralin. Na podlagi literature in lastnih spominov je slednji objavil tudi daljši prispevek o delovanju KPI v Istri v času med obema vojnama in med vojno.²³² O predvojnem protifašizmu v Istri imamo na razpolago zbornik, ki vsebuje tudi precej bibliografskih podatkov o protifašizmu mladine v celi JK.²³³ Precej obsežen je tudi prvi del ponatisa - in priredbe glede na nove vire - obsežne monografije o boju Istre za svobodo.²³⁴ Narodno prebujenje v Istri, ki sega tudi nazaj v 19. stoletje, je opisal J. Kramar.²³⁵ Pregledni članek je napisal tudi V. Oštrić.²³⁶ Čeprav govori precej o vojnem dogajanju je zanimiv zapis B. Jakovljevića o istrski šolnici Mariji Kopitar, ki je aktivno delovala tudi v času med obema vojnama.²³⁷

Omenimo tudi italijanski "meščanski" predvojni protifašizem, ki se je seveda drugače razvijal od slovenskega, saj je vsrkaval drugačen humus in je večkrat ohranjal iredentistične note ter ni bil vedno zavzet za trpljenje "slovanov", še posebno v ilegalnih skupinah Giustizia e libertà. Eden izmed leaderjev te smeri je bil tudi Tržačan Bruno Pincherle, ki je tedaj deloval največ v Firenzah, a je bil vedno povezan s Trstom. O njem je M. Coen napisala kratko biografijo²³⁸ z zanimivo nalogo o Pincherlejevi politični dejavnosti pa je z odliko diplomirala na tržaški leposlovni fakulteti M. Rebeschini.²³⁹ Oglejmo si tudi biografiji Giuseppa Del Bianca, ki jo je pripravil G. Comelli²⁴⁰ in pesnika Biagia Marina, ki jo je pripravila E. Serra.²⁴¹ Lahko pogledamo tudi, kakšno je bilo življenje in delo Carla Schiffrejerja, zgodovinarja in izvedenca za zgodovino lokalnega iredentizma in medetničnih

²²⁷PATAT, L.: *Un dirigente del movimento operaio e contadino del Friuli Orientale: Luigi Tonet (1873-1931)*, v: ScF, XIX/20, 1989, 81-103.

²²⁸BUDICIN, Marino: *Giuseppe Tuntar*, v: PaMe, XII/17, 1988, 71-89; PATAT, L.: *Giuseppe Tuntar*, Udine 1989.

²²⁹DOMENICALI, Ines: *Fondo PCdI 1921-1938*, v: ScF, XX/21, 1990, 149-163.

²³⁰JANJATOVIĆ, Bosiljka: *O djelatnosti Nikole Stihovića u komunističkom pokretu Jugoslavije dvadesetih i tridesetih godina*, v: PaMe, XII/16, 1988, 83-88.

²³¹PAOLETTICH, Ottavio: *Giuseppina i Romeo Vlach - Istrski komunisti puljani (1937-1945)*, v: PaMe, XIV/21, 1990, 193-206.

²³²KAPURALIN, Antun: *Sijećanje na revolucionara Antona Družetu*, v: PaMe, XII/17, 1988, 131-137; *O Josipu Poduji*, v: PaMe, XIV/21, 1990, 207-217; *Prilozi za raspravu o KPI Istre između dva rata i o NOP-u*, v: PaMe, XIII/18, 1989, 117-140.

²³³*Napredna Mladina slovenske Istre 1919-1947*, Koper 1985.

²³⁴*Istra v boju za svobodo*, Koper 1998.

²³⁵KRAMAR, Janez: *Narodna prebuja istrskih Slovencev*, Koper 1991.

²³⁶OŠTRIĆ, Vlado: *Preduvjeti za početak NOP-a u Istri i Rijeci s preobražajima od 1918 do 1941. god.*, v: PaMe, XIII/18, 1989, 83-89.

²³⁷JAKOVLJEVIĆ, Božo: *Marija Kopitar - vijećnik ZAVNOH-a*, v: PaMe, XII/17, 1988, 119-130.

²³⁸COEN, Miriam: *Bruno Pincherle*, Pordenone 1995.

²³⁹REBESCHINI, Monica: *Bruno Pincherle: l'azione politica*, tesi di laurea, Università degli studi di Trieste (mentorja: Negrelli Giorgio in Cataruzza Marina), aa 1997-1998.

²⁴⁰COMELLI, Giovanni: *Giuseppe Del Bianco*, Pordenone 1992.

²⁴¹SERRA, Edda: *Biagio Marin*, Pordenone 1992.

odnosov.²⁴² Dokaj polemično do "rdečega" italijanskega zgodovinarja - ne da bi upošteval široko produkcijo, npr. o Slovencih - je eden izmed protagonistov italijanskega "meščanskega" protifašizma P. Fattori napisal knjigo o nekomunističnem protifašizmu med leti 1925-1943.²⁴³ Omenimo lahko tudi krajšo monografijo o furlanskem protifašistu Luigiju Bortolussiju-Marcu, ki ga je 1933 obsodilo Posebno sodišče; knjižico je pripravil eden izmed njegovih sojetnikov M. Lizzero,²⁴⁴ kot tudi biografijo o komunistu, emigrantu, protifašistu, udeležencu odporniškega gibanja in nazadnje sindikalistu Carlu Fabru, ki jo je pripravil R. Maddalozzo.²⁴⁵

Ilegalne mladinske publikacije v Trstu in Gorici je obravnavala v svoji diplomski nalogi N. Colja, ki je pripravila tudi uporabno bibliografijo o publicistični dejavnosti med obema vojnoma.²⁴⁶ O komunističnem glasilu *Delo* je njegov naslednik *Novo Delo* objavilo jubilejno številko ob 80-letnici z nekaterimi zanimivimi drobcami in koristno kronologijo tega lista.²⁴⁷ Več avtorjev je leta 1986 podalo zgodovinski pregled časopisa *Il Lavoratore*, ki je bil najprej glasilo lokalnih socialistov, nato pa komunistov.²⁴⁸

7. Cerkev na Primorskem med obema vojnoma

Nimamo še nobene tehtnejše monografije o slovenski Cerkvi v JK med obema vojnoma. Tudi tu se srečamo s številnimi zapisi, glavno delo pa še čaka na izpolnitev. Upočasnjeno odpiranje vatikanskih arhivov je namreč napravilo svoje, nekateri privatni arhivi so postali dostopni šele pred nekaj leti. Nimamo pa še nekaterih drugih arhivskih gradiv, kot npr. o drugi veji katoliške organiziranosti na Primorskem, katere voditelj je bil Janko Kralj. Tudi ta je bila krščansko-socialno usmerjena, najprej povezana, nato antagonistična Besednjakovi skupini in se je med vojno postavila odločneje proti OF.

Le poskus okvirne obdelave je opravil D. Božič v svoji diplomski nalogi.²⁴⁹ Pregledni članek o cerkvi v Trstu je napisal F. Belci.²⁵⁰ Koristen je bibliografski pregled M. Šaha, ki upošteva italijansko in slovensko zgodovinarje do leta 1987.²⁵¹ Čeprav je izšla že leta 1978, lahko omenimo zgodovinsko-versko bibliografijo o Trstu in Istri, ki jo je pripravil P. Zovatto.²⁵²

O škofih slovenske narodnosti, ki so delovali na Primorskem v obravnavanem času, sta izšla dva zbornika, rezultat dveh simpozijev: za goriškega nadškofa Fran-

²⁴²APIH, E.: *Carlo Schiffrer*, Pordenone 1993.

²⁴³FATTORI, Paolo: *L'antifascismo non comunista dal 1925 al 1943*, Castiglione dello Stivere 1986.

²⁴⁴LIZZERO, Mario: *Luigi Bortolussi "Marco". Una vita per la libertà*, Udine 1986.

²⁴⁵MADALOZZO, Rino: *Carlo Fabro. Emigrante, antifascista, resistente, sindacalista*, Tricesimo 1987.

²⁴⁶COLJA, Nastja: *Slovenske ilegalne mladinske publikacije v Trstu in Gorici (1927-1940)*, tesi di laurea, Università degli studi di Trieste (mentor: Pirjevec Jože), aa 1996-1997.

²⁴⁷*Novo Delo*, 19. 2. 2000.

²⁴⁸*Il Lavoratore. Ricerche e testimonianze su novant'anni di storia di un giornale*, Trieste 1986.

²⁴⁹BOŽIČ, Danijel: *Katoliška cerkev na Primorskem in čas fašizma*, diplomatska naloga, FSPN (mentor: Roter Zdenko), Ljubljana 1989.

²⁵⁰BELCI, Franco: *Chiesa e fascismo a Trieste: storia di un vescovo solo*, v: QST, XIII/3, 1985, 43-97.

²⁵¹ŠAH, Maks: *Storiografia religiosa del Friuli, di Trieste e dell'Istria (Appunti)*, v: *Trieste religiosa nel 25° di sacerdozio di Pietro Zovatto*, Trieste, 1987, 203-212.

²⁵²ZOVATTO, Pietro.: *Bibliografia storico-religiosa su Trieste e l'Istria*, Roma 1978.

čiška Borgija Sedeja²⁵³ in za tržaškega škofa Andreja Karlina, ki je moral oditi iz Trsta že leta 1919.²⁵⁴ Karlina je nasledil Angelo Bartolomasi, katerega odnos do fašizma je že 1983 opisal P. Zovatto, Bartolomasiju pa je sledil škof furlanskega porekla Luigi Fogar, o katerem je na voljo biografija G. Botterija, ki je napisal podobno biografijo o naslednjem tržaškem škofu Antoniu Santinu.²⁵⁵ O tem zadnjem škofu so za nas zanimivi - čeprav redki - podatki od leta 1938, ko je prevzel Fogarjevo mesto, pa do napada sil osi na Jugoslavijo v delih P. Blasine,²⁵⁶ nekaj drobcev dobimo v zbirki dokumentov iz Santinovega osebnega arhiva, ki jo je premalo kritično pripravil publicist S. Galimberti.²⁵⁷ O videmskem nadškofu Giuseppu Nogari in škofu Antoniu Anastasiju Rossiju je pisal E. Ellero.²⁵⁸ Ogledati si bo treba objavo dela škofovskih pisem sv. Stolici o območju italijanskih vzhodnih mej, ki so izšle leta 1994,²⁵⁹ kot tudi prispevka P. Blasine o odsevu revolucionarnih časov v pastoralnih pismih škofov na severno-vzhodni meji Italije in o odnosu med Vatikanom, duhovščino in narodnostno pripadnostjo na italijanski vzhodni meji.²⁶⁰ O tržaški škofiji imamo tudi splošen zgodovinski pregled.²⁶¹

Italijansko in slovensko katoliško časopisje v Trstu je obdelal P. Zovatto.²⁶² Več razprav o vlogi slovenske duhovščine med obema vojnama v JK in njeni narodnoobrambni vlogi je prispevala M. Kacin-Wohinz.²⁶³ Več avtorjev je opisalo delovanje primorskih duhovnikov od konca prve pa do konca druge svetovne vojne in jih simbolično imenovalo po najznamenitejšem delu Franceta Bevka, *Kaplan Anton Martin Čedermac*.²⁶⁴ T. Požar je napisal krajši pregledni članek o narodnoobrambni vlogi tržaške duhovščine.²⁶⁵ D. Jakomin je opisal vlogo slovenskih duhovnikov v šoli na Primorskem s tematsko bibliografijo do leta 1985.²⁶⁶ Izjemno plodni P. Zovatto je uredil zbornik o Cerkvi v Istri, v katerem bo gotovo za nas najbolj zanimiv prispevek L. Lubiana, ki govori ravno o obdobju,

²⁵³Sedejev simpozij v Rimu, Celje 1988.

²⁵⁴Karlinov simpozij v Rimu, Celje 1996.

²⁵⁵BOTTERI, Guido: *Luigi Fogar*, Pordenone 1995; *Antonio Santin*, Pordenone 1992.

²⁵⁶BLASINA, Paolo: *Mussolini, mons. Santin e il problema razziale (settembre 1938)*, v: QST, XIX/2-3, 1991, 189-196; *Vescovo e clero nella diocesi di Trieste-Capodistria 1938-1945*, Trieste 1993, pos. 1-25.

²⁵⁷GALIMBERTI, Sergio: *Santin (Testimonianze dall'archivio privato)*, Trieste, 1996.

²⁵⁸ELLERO, Elpidio: *Mons. Giuseppe Nogara, arcivescovo da Udine, durante il pontificato di Pio XI. Ipotesi storiografiche*, v: ScF, XXII/23, 1992, 87-111; *S.E. Mons. Antonio Anastasio Rossi Arcivescovo di Udine dal 1910 al 1927. Ipotesi storiografiche*, v: ScF, XXVI/27, 1996, 11-68.

²⁵⁹*I territori del confine orientale italiano nelle lettere dei vescovi alla Santa Sede (1918-1922)*, Trieste 1994.

²⁶⁰BLASINA, P.: *Il riflesso della rivoluzione nelle Lettere Pastorali dei Vescovi della regione nord-orientale (1917-1926)*, v: QST, XVI/3, 1988, 137-158; *Santa Sede, clero e nazionalità al confine orientale 1918-1920. Note e documenti*, v: QST, XXI/1, 1993, 29-50.

²⁶¹*Le diocesi di Trieste. Note storiche*, Trieste 1988.

²⁶²ZOVATTO, P.: *La stampa cattolica italiana e slovena a Trieste*, Udine 1987.

²⁶³KACIN WOHINZ, M.: *Vloga katoliške cerkve pri zaščiti jugoslovanske manjšine v fašistični Italiji: (1920-1940)*, v: BOR, XLI/3-4, 1989, 437-443; *Chiesa cattolica e tutela delle minoranze jugoslave nell'Italia fascista: (1920-1940)*, v: *Veneto e Slovenia: due culture per l'Europa*, Vicenza, 1990, 127-138, v slovenščini 145-156; *Il clero sloveno della Venezia Giulia, 1927-1936*, in: ScF, XXI/22, 1991, 9-57.

²⁶⁴*Bili so Čedermaci*, Ljubljana 1996.

²⁶⁵POŽAR, Tone: *Čedermaci na Tržaškem (Delež slovenske duhovščine v dobi narodnega prebujenja)*, v: PrS, XIV/114, 1990, 857-859.

²⁶⁶JAKOMIN, Dušan: *Vloga slovenskega duhovnika v šoli na Primorskem*, v: *Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945-1985*, Trst 1986, 105-119.

ki smo ga vzeli v pretres.²⁶⁷ Omenimo tudi, da se je S. Beraldo v svoji diplomski nalogi lotil vloge katoliške cerkve pri zaščiti "slovanskih" manjšin v Istri.²⁶⁸

Egon Pelikan se je zadnja leta lotil še zelo malo obdelane in poznane tematike o narodnoobrambnem delovanju primorske krščansko-socialne skupine, ki je imela veliko oporo in mnogo protagonistov med lokalno duhovščino in je tudi dobivala pomoč iz matice.²⁶⁹ O krščanskih socialcih med obema vojnoma je izšel tudi pregleden prispevek izpod peresa M. Kacin-Wohinz.²⁷⁰ V delih E. Pelikana je prisotna tudi povezava med Primorsko in matico, ni pa še dovolj - razen v širokem opusa M. Kacin-Wohinz - obdelana povezava med političnimi silami matice z manjšino v JK. Omenimo zato, čeprav ne zajema obravnavanega obdobja, krajši zapis T. Simčiča o povezavah tedanje najmočnejše slovenske stranke SLS s Trstom.²⁷¹ Krajši zgodovinski pregled od začetkov (1899) duhovniške stanovske organizacije, Zbora svečnikov sv. Pavla, ki jo je preveval močan narodoobrambni duh, je napisal M. Tavčar.²⁷²

Med posameznimi duhovniki se je v zadnjem času največ pisalo o Virgilu Ščeku. M. Tavčar je napisal uvod v objavo njegovih parlamentarnih govorov, nato se je še večkrat povrnil k obravnavi Ščeka.²⁷³ V zbirki Viri je izšel 11. zvezek, ki vsebuje Ščekovo korespondenco z nekaterimi zanimivimi dokumenti za našo temo. Seveda so zanimive uvodne študije avtorjev (za nas pride v poštev, kar sta napisala M. Tavčar in E. Pelikan).²⁷⁴ Po zaslugi arhivistke M. Kontestabile Rovis imamo sedaj na razpolago praktičen pregled fonda o Ščeku, ki ga hranijo v Pokrajinskem arhivu Koper. Študija ima tudi primeren pregledni uvod o življenju, virih in literaturi tega tako pomembnega in še vedno deloma kontroverznega primorskega duhovnika.²⁷⁵ Avtor zanimive študije o katoliško socialni politični misli Virgila

²⁶⁷LUBIANA, Lucio: *Il clero e i cattolici dell'Istria (1920-1930)*, v: *Istria religiosa*, Trieste 1989, 66-98.

²⁶⁸BARALDO, Sebastiano: *Chiesa cattolica e la tutela delle minoranze slave in Istria*, tesi di laurea, Università degli studi di Venezia, a.a. 1994-95.

²⁶⁹PELIKAN, E.: *Politični katolicizem na eni in na drugi strani rapalske meje (V luči primorskega krščanskega socialca dr. Engelberta Besednjaka)*, doktorska disertacija, FF Ljubljana 1997. Bolj strnjeno: *Slovenski politični katolicizem med obema vojnoma (v luči zapuščine dr. Engelberta Besednjaka)*, v: ZČ, LI/1, 1997, 33-42; *Virgil Šček in primorska sredina v letih 1918-1945*, v: *Korespondenca Virgila Ščeka 1918-1947*, Ljubljana 1997, 21-49; *Cerkev, opora slovenstva na Primorskem, v času med obema vojnoma*, v: PrS, XXI/197, 1997, 654-661; *Skrivni arhiv dr. Engelberta Besednjaka in tajna organizacija slovenskih Čedermacov in Primorski krščanski socialci med fašistično Italijo, Vatikanom in slovensko katoliško desnico*, v: *Primorski dnevnik*, Doktorič David, intervju E. Pelikan, 22. in 29. 3. 1998; *Josip Agneletto in njegov čas. Primorski krščanski socialci v Julijski krajini med obema vojnoma*, v: *Josip Agneletto, slovenski kultumik in politik v Istri in Trstu*, Koper 1999, 45-62. Pelikan je pripravil tudi videokaseto: *Fašizem pod Slovenci*.

²⁷⁰KACIN-WOHINZ, M.: *Primorski krščanski socialci med vojnoma*, v: ZČ, XLVII/1, 1993, 107-115.

²⁷¹SIMČIČ, Tomaž: *Slovenska ljudska stranka in Trst v letih 1900-1918*, v: KGMD 1986, 49-53.

²⁷²TAVČAR, M.: *Od 100-letnici Zbora svečnikov svetega Pavla*, v: KGMD 2000, 73-78.

²⁷³TAVČAR, M.: *Virgil Šček v parlamentu (Discorsi parlamentari dell'on. Virgil Šček)*, Trst 1994, uvod 13-39; *Virgil Šček - služabnik božji*, v: KGMD 1988, 90-94; *Virgil Šček - politik in organizator*, v: *Revija 2000*, št. 46/47, 1989, 195; *Virgil Šček - primer krščanskosocialno angažiranega duhovnika*, v: *GoL*, št. 20-21, 1993-1994, 63-69; *Velika ljubezen Virgila Ščeka*, v: *Novi glas*, 30. 7. 1998; *Ob 50-letnici smrti Virgila Ščeka*, v: KGMD 1999, 92-95.

²⁷⁴*Korespondenca Virgila Ščeka: 1918-1947*, avtorji veznega besedila: TAVČAR, M., PELIKAN, E., TROHA, Nevenka, Ljubljana 1997.

²⁷⁵KONTESTABILE-ROVIS, Mirjana: *Virgilij Šček. Poslanec v rimskem parlamentu. Popis fonda*, Koper 1998.

Ščeka je sociolog B. Bandelj.²⁷⁶ O Ščeku je napisal krajši prispevek tudi T. Požar.²⁷⁷ O znamenitem škedenjskem duhovniku Jakobu Ukmarju je T. Simčič objavil tehtno monografijo, ki vsebuje tudi dobro (do leta 1986) bibliografijo po tematikah in časovnih razdobjih o verskem življenju v Trstu; o Ukmarju je Simčič objavil tudi dva krajša pregledna članka,²⁷⁸ pisatelj A. Rebula pa krajšo biografijo.²⁷⁹ Plodnega zgodovinskega pričevalca Iva Juvančiča, ki je deloval kot duhovnik, vzgojitelj in zgodovinar narodoobrambnega in protifašističnega boja na Primorskem, so na kratko opisali B. Marušič,²⁸⁰ K. Humar,²⁸¹ in A. Vovko,²⁸² prve dni decembra 1999 se je odvijala v Novi Gorici in v Bovcu slovesnost ob 100-letnici Juvančiča, skupno s simpozijem; referati le-tega so bili tudi objavljeni.²⁸³ O goriškem duhovniku Davidu Fortunatu Doktoriču, ki je odigral zelo pomembno vlogo v okviru Zadružne zveze in Zbora svečnikov sv. Pavla, kot tudi njegove spise, pričevanja ter raznovrstno delovanje (bil je tudi glasbenik in pesnik) je zbrala in uredila I. Mislej.²⁸⁴ D. Štoka je na podlagi župnijskega arhiva spisal knjigo o dekanu in župniku na Opčinah, Andreju Zinku.²⁸⁵ Približno leto dni pred napadom sil osi na Jugoslavijo se začne kronika dekana iz Črnič, Alojzija Novaka.²⁸⁶ O pravem "Čedermacu", duhovniku Arturu Blasuttu, ki je bil zelo aktiven tudi med in po drugi svetovni vojni v Beneški Sloveniji, dobimo nekaj podatkov v zapisu F. Rupnika.²⁸⁷ O izjemno plodnem in pomembnem mons. Ivanu Trinku, kateremu so upravičeno pravili "oče beneških Slovencev", je bilo precej napisanega; po letu 1985 je več avtorjev v posebnem zborniku interdisciplinarno prikazalo njegovo razvejano dejavnost na področju prevajanja in kot povezovalca med slovensko in italijansko kulturo, pesništva, filozofije, kot soustvarjalca lokalne administracije itd.²⁸⁸ Monografijo o Trinku je napisal J. Kragelj;²⁸⁹ politično vlogo Trinka, kot povezovalca med slovenskimi in italijanskimi pripadniki katoliškega političnega nastopanja, pa je na kratko opisal M. Tavčar.²⁹⁰ O znamenitem duhovniku, borcu za pravice hrvaške in slovenske narodnostne skupnosti v Istri Božu Milanoviću je A. Hek napisal dva krajša pregleda njegovega življenja in dela.²⁹¹

²⁷⁶BANDELJ, Boris: *Katoliška socialno politična misel Virgila Ščeka*, Trst 1997.

²⁷⁷POŽAR, Tone: *Virgil Šček - človek in duhovnik*, v: *Revija 2000*, št. 46/47, 1989, 181-188.

²⁷⁸SIMČIČ, T.: *Jakob Ukmar (1878-1971) Sto let slovenstva in krščanstva v Trstu*, Gorica 1986; *Prelat dr. Jakob Ukmar (1878-1971)*, v: *Naša beseda*, 1985, 5, 6; *J. Ukmar e il cattolicesimo intran-sigente*, v: *Trieste religiosa nel 25° di sacerdozio di Pietro Zovatto*, Trieste, 1987, 163-179.

²⁷⁹REBULA, Alojz: *Jakob Ukmar*, Pordenone 1992.

²⁸⁰MARUŠIČ, B.: *Dr. Ivo Juvančič*, v: *GoL*, št. 15-16, 1988-1989, 219-220.

²⁸¹HUMAR, Kazimir: *Dr. Ivo Juvančič*, v: *KGMD* 1986, 130-132.

²⁸²VOVKO, A.: *Ivo Juvančič (in memoriam)*, v: *ZČ*, XL/4, 1986, 487, 488.

²⁸³*Poklon Ivu Juvančiču*, v: *PrS* XXIV/228, 2000, 261-273.

²⁸⁴DOKTORIČ, David: *Primorski duhovnik med starim in novim svetom*, Gorica 1996.

²⁸⁵ŠTOKA, Drago: *Zink Andrej (Dekan in župnik na Opčinah)*, Trst 1996.

²⁸⁶NOVAK, Alojzij: *Črniška kronika*, Gorica 1992, str. 11-33.

²⁸⁷RUPNIK, Franc: *Duhovnik Arturo Blasutto*, v: *KGMD* 1995, 155-158.

²⁸⁸*Ivan Trinko e i problemi della Slavia Friulana*, Udine 1986.

²⁸⁹KRAGELJ, Jožko: *Ivan Trinko zamejski (življenje in delo)*, Koper 1997.

²⁹⁰TAVČAR, M.: *Ivan Trinko posrednik med slovensko politično organizacijo in Sturzovo ljudsko stranko*, v: *KGMD* 1990, 53-62.

²⁹¹HEK, Antun: *O životom putu i djelu dra Bože Milanovića*, v: *PaMe*, XII/17, 1988, 61-69; *Božo Milanović i borba istarskog svećenstva protiv fašizma*, v: *PaMe*, XIV/21, 1990, 99-109.

Zanimiv je tudi odnos fašističnih oblasti do slovenske duhovščine, oziroma do "nepokornih" škofov. O situaciji nadškofa Sedeja je pisala M. Kacin-Wohinz.²⁹² O posebnem položaju goriške škofije je objavil prispevek L. Tavano.²⁹³ O poskusih ukinitve slovenske liturgije v Furlaniji je pred petimi leti izšla zanimiva knjiga F. Nazzija,²⁹⁴ prispevek o tem je napisal tudi A. Cracina.²⁹⁵ Odnose med italijansko državo in duhovščino v Istri je opisal J. Pirjevec.²⁹⁶ Kot pričevanje fašistične strahovlade je nazadnje zanimivo pismo iz leta 1933 v katerem je 360 duhovnikov lavantinske škofije prosilo papeža Pija XI. naj priskoči na pomoč mučeniški Primorski, vendar se je ustavilo v Ljubljani, kjer ga je verjetno ustavila diplomacija. Pismo je objavila tržaška revija Mladika.²⁹⁷ A. Moretti je prispeval zapis o fašističnem zatiranju nekaterih italijanskih duhovnikov v Furlaniji.²⁹⁸

8. Kulturna zgodovina Primorske med obema vojnama

Kulturna zgodovina JK med obema vojnama še ni dobila svojega temeljnega dela, kot je npr. to storil E. Dolenc za obdobje 1918-1929 v Kraljevini SHS; monografijo svetujemo tudi zaradi vzporednosti z našo tematiko in ažuriranim bibliografskim pregledom.²⁹⁹ Področje primorske kulturne zgodovine tudi ni bilo veliko raziskano (izjema je šolsko vprašanje) s strani zgodovinarjev, ker se je pri tem upoštevalo nezanemarljivo dejstvo, da se v obravnavanem obdobju - zaradi znanega fašističnega zatiranja slovenske-hrvaške kulture v JK - ni ravno veliko ustvarjalo na kulturnem področju, čeravno ni slovenska kultura tu nikdar zamrla. Vsekakor nam skok k literarno-zgodovinskim obravnavam lahko sugerira nadaljnje teme, vredne zgodovinske osvetlitve. Omenimo lahko vsaj eseje M. Pirjevec, o odnosu med italijansko in slovensko kulturo.³⁰⁰ Eventualnemu zgodovinarju, ki bi se celovito lotil kulturne zgodovine JK med obema vojnama, bo v pomoč že omenjeno Dolencovo delo; koristen pa bo tudi njegov pregledni prispevek, ki je bibliografski in metodološki oris dosedanje kulturne zgodovine pri nas.³⁰¹ Težko se bo raziskovalec tudi izognil prvemu poskusu celovitega prikaza duhovne zgodovine Slovencev, ki ga je mojstrsko spojil literarni zgodovinar dr. Janko Kos z nekaterimi

²⁹²KACIN-WOHINZ, M.: *Nadškof Sedej v politiki italijanskih oblasti*, v: PrS, X/64-66, 1986, 331-338.

²⁹³TAVANO, Luigi: *Gorizia: Una diocesi anomala nella storia della Chiesa in Italia (1918-1947)*, v: *Ricerca storica e chiese locali in Italia, Risultati e prospettive*, Roma 1994, 497-518.

²⁹⁴NAZZI, Faustino: *Il Duce lo vuole. La proibizione dello sloveno nella vita religiosa della Slavia Friulana*, Premariacco (Udine) 1995.

²⁹⁵CRACINA, Angelo: *A cinquant'anni dalla proibizione dello sloveno in chiesa forania di San Pietro e Natisone*, Cividale 1985.

²⁹⁶PIRJEVEC, J.: *Italijanska država in duhovščina v Istri 1920-1922*, v: PrS, XXII/205, 1998, 369-371.

²⁹⁷*Tragedija Primorske v petdeset let zakopanem dokumentu*, v: *Mladika*, št. 2-3, 1998, 55, 56.

²⁹⁸MORETTI, Aldo: *Don Giovanni M. Concina e il fascismo: l'arresto del 1927*, v: ScF, XVII/18, 1987, 149-156.

²⁹⁹DOLENC, Ervin: *Kulturni boj (slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918-1929)*, Ljubljana 1996.

³⁰⁰PIRJEVEC, Marija: *Na pretoku dveh literatur (Študije in eseji)*, Trst 1992, pos. 59-102; *Trubar, Kosovel, Kocbek e altri saggi sulla letteratura slovena*, Trst, 1989, pos. 61-108.

³⁰¹DOLENC, E.: *Slovensko zgodovinopisje o času med obema svetovnim vojnama in kulturna zgodovina*, v: PNZ, XXXVIII/1-2, 1998, 43-57. Prevedeno in nekoliko dopolnjeno: *Fra nazionalismo e socialismo. Storia culturale e storiografia slovena sul periodo fra le due guerre*, v: QLS, XXVII/1, 1999, 57-93.

vidnimi odkloni dosedanjih interpretacij zgodovine v luči Speransovega-Kardeljevega *Razvoja slovenskega narodnega vprašanja*.³⁰² Na poseben način bodo bralcu v pomoč zgodovinska pričevanja, ocenjevanja in tehtanja o nekaterih pomembnih osebnosti slovenske kulturne in politične zgodovine tega stoletja, ki jih je zapisal veliki literarni kritik in nekdanji neformalni prvak slovenskega svobodomiselnega nazorskega tabora, J. Vidmar: še posebno o tistih, ki so zapustili svoj pečat v JK, kot so bili Marij Kogoj, Srečko Kosovel, Igo Gruden in Vladimir Bartol.³⁰³ Zanimiva bo tudi monografska številka *Goriškega letnika*, posvečena književniku Alojzu Resu, ki je bil eden redkih posrednikov med slovensko in italijansko kulturo.³⁰⁴

Pod kulturno zgodovino v JK moramo na prvo mesto seveda uvrstiti izobraževanje oziroma italijanski šolski sistem, ki je še posebno od leta 1923 z znano Gentilejevo reformo začel sistematično ukinjati neitalijanske šole, kar je imelo hude posledice za Slovence v JK. Vzemimo najprej splošno delo o italijanski osnovni šoli, ki jo je napisal E. De Fort,³⁰⁵ nato zelo dobro študijo o šolskih institucijah v JK, ki sta jo napisala A. Andri in G. Mellinato,³⁰⁶ prispevek M. Raicich³⁰⁷ in pregledni članek A. Andrija.³⁰⁸ G. Mellinato je objavil krajši prispevek o vplivu "listine o šolstvu", ki je bil temeljni dokument poznega fašizma o vzgoji in izobraževanju, ki se je tudi vključila v protislovensko naravnost italijanske šole v JK.³⁰⁹ Prvo delo, ki obravnava šolstvo celotnega območja JK, je zvezek, ki ga je pripravilo Italijansko državno združenje arhivistike - sekcija za deželo Furlanijo-Julijsko Krajino.³¹⁰ O šolstvu Slovencev in Hrvatov v JK med obema vojnama imamo še prispevke A. Andrija,³¹¹ kot tudi P. Stranja.³¹² Izjemno dokumentirano pa je delo pokojne M. Lavrenčič-Pahor, ki je zbrala podatke o prisilni izselitvi slovenskih primorskih učiteljev v času 1914-1941.³¹³ Nekaj podatkov za našo obdobje dobimo tudi v splošnem delu, ki so ga izdali ob 40-letnici povojnih slovenskih šol³¹⁴ in v bolj poljudnem delu S. Bratine.³¹⁵ Objavljene so bile nekatere zmagovalne naloge nagradnega natečaja Albina

³⁰²KOS, Janko: *Duhovna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1996, pos. 148-179.

³⁰³VIDMAR, Josip: *Obrazi*, Ljubljana 1985.

³⁰⁴GoL, št. 23 (*Zbornik Alojzija Resa za stoletnico rojstva objavljen v letu šestdesete obletnice smrti*), 1996.

³⁰⁵DE FORT, E.: *La scuola elementare dall'Unità alla caduta del fascismo*, Bologna 1996.

³⁰⁶ANDRI, A., MELLINATO, Giulio: *Scuola e confine. Le istituzioni educative della Venezia Giulia 1915-1945*, Trieste 1994.

³⁰⁷RAICICH, M.: *La scuola triestina tra "La Voce" e Gentile 1910-1925*, v: *Intelletuali di frontiera. Triestini a Firenze (1900-1950)*, Firenze 1985.

³⁰⁸ANDRI, A.: *Scuola e diffusione della cultura nazionale nella Venezia Giulia durante il fascismo 1926-1942*, v: *Quaderni*, št. 8, Pola 1985, 195-204; *Škola i "širjenje nacionalne kulture" u Julijskoj krajini u vrijeme fašizma (1926-1942)*, v: PaMe, XIII/21, 1990, 107-114.

³⁰⁹MELLINATO, G.: *Listina o šolstvu 1939 in fašizacija šole*, v: PNZ, XXXII/1-2, 1992, 75-79.

³¹⁰*La lavagna nera. Le fonti per la storia dell'istruzione nel Friuli-Venezia Giulia*, Trieste-Udine 1995.

³¹¹ANDRI, A.: *L'ultima scuola slovena di Trieste durante il fascismo (1925-1930)*, v: QST, XIII/3, 1985, 99-112.

³¹²STRANJ, P.: *La questione scolastica delle minoranze slave nella Venezia Giulia tra le due guerre*, v: ScF, XVII/18, 1987, 105-135.

³¹³LAVRENČIČ PAHOR, Minka: *Primorski učitelji 1914-1941 (Prispevek k proučevanju zgodovine šolstva na Primorskem)*, Trst 1994.

³¹⁴*Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945-1985*, Trst 1986, pos. 47-85.

³¹⁵BRATINA, Slavko: *Nelahka pot do resnice*, Trst 1996, pos. 29-32.

Bubniča.³¹⁶ O šolstvu v Istri lahko preberemo članek G. Labinjan.³¹⁷ O Tržaški univerzi je izšel obširen zbornik;³¹⁸ o tem je poglobljeno pisala tudi tržaška un. profesorica zgodovine JK A. M. Vinci.³¹⁹ Vredno si je pri tem tudi ogledati, kakšna so bila prizadevanja za slovensko univerzo v Trstu, ki segajo seveda tudi nazaj v čas, to nam nudi članek B. Marušiča.³²⁰

Fašističnemu zatiranju materinega jezika v šolstvu in kulturi nasploh so se Slovenci odzvali z ustanovitvijo različnih pol-legalnih in ilegalnih oblik izobraževanja in prosvetnega delovanja. Večina že omenjenih del o narodnoobrambnem delovanju opisuje različne načine takega delovanja, čeprav ni večjih poglobitev samega zgodovinsko-kulturnega momenta.³²¹ Tematska številka *Goriškega letnika* je bila posvečena 75-letnici ustanovitve izjemno pomembne knjižne založbe Goriške matice, ki je delovala med leti 1919-1940 in izdala preko 170 knjig.³²² Ko je v začetku dvajsetih let prišlo do razkola med liberalno in krščanskosocialno usmerjenimi Slovenci, je Goriška matica prišla pod vpliv liberalcev, katoliški krogi pa so ustanovili svojo Goriško Mohorjevo družbo. O narodnoobrambni funkciji, ki jo je opravljala Goriška Mohorjeva družba je zapisala kratek pregled L. Bratuž;³²³ izšel je tudi prikaz zgodovine vseh treh družb sv. Mohorja, Celovške, Celjske in Goriške. Publikacija vsebuje tudi bibliografijo izdaj vseh treh družb z imenskim kazalom avtorjev in kazalom naslovov publikacij.³²⁴ Zanimiv je krajši prispevek G. Klančiča o ozadju izida cerkvene pevske pesmarice *Božji spevi*, ki je bila prva iz serije glasbenih zbirk, ki so izšle pri Goriški Mohorjevi družbi.³²⁵ Isti avtor in I. Žerjal sta objavila prispevka o grafičnem oblikovanju pri tej založbi in o njenem glasbenem založništvu.³²⁶ O izdajateljski dejavnosti Slovencev v času med obema vojnoma imamo zelo dober pregled, ki ga je opravil književnik M. Košuta, ki je svoj prispevek vključil tudi v širši zbornik o založništvu in tisku v času med obema vojnoma.³²⁷

³¹⁶ČERMELJ, Mirjam: *Iz primorske zgodovine 1927-1930: Požigi šol v poročilih dnevnega tiska*, v: *Primorski dnevnik*, 14. 3. 1999; *O zgodovini šol iz virov, ki jih branijo naše družine*, v: *Primorski dnevnik*, (pripravili dijaki 1. razreda šol. l. 1997/98 liceja France Prešeren v Trstu) 7. 2. 1999.

³¹⁷LABINJAN, G.: *Razvoj šolstva u Pazinu: prilog za povijesnu sintezu*, v: *PaMe*, XIII/19, 1989, 179-210.

³¹⁸1924-1994 *L'Università di Trieste. Settant'anni di storia*, Trieste 1997.

³¹⁹VINCI, A. M.: *Le culture economico-giuridiche e l'imperialismo fascista nei Balcani. Il caso dell'Università di Trieste*, v: *Cultura e società negli anni del fascismo*, Milano 1987; *Storia dell'Università di Trieste. Mito, progetti, realtà*, Trieste 1997.

³²⁰MARUŠIČ, B.: *Prizadevanja za slovensko univerzo v Trstu*, v: *Revija* 2000, št. 105, Ljubljana 1997, 37-42.

³²¹PLAHUTA, S.: *Kulturna prosvetna dejavnost na Primorskem kot sestavni del narodnega odpora med obema vojnoma*, v: *PrS*, XV/127, 1991, 943-944.

³²²GoL, št. 22 (*Zbornik Goriške matice ob petinsedemdesetletnici ustanovitve*), 1997.

³²³BRATUŽ, Lojzka: *Narodoobrambna vloga Goriške Mohorjeve družbe*, v: *KGMD* 1996, 57-59.

³²⁴*Družba sv. Mohorja. Celovška, Celjska in Goriška Mohorjeva v slovenskem kulturnem prostoru (1851-1995)*, Celje-Celovec-Gorica 1996.

³²⁵KLANČIČ, Gregor: *Ob 70-letnici Božjih spevov*, v: *KGMD* 2000, 88-92.

³²⁶ŽERJAL, Ivan: *Knjižni ilustratorji pri Goriški Mohorjevi družbi v obdobju med obema vojnoma*, v: *GoL*, št. 24, 1997, 55-82; KLANČIČ, G.: *Glasbeno založništvo Goriške Mohorjeve družbe*, v: *ibid.*, 22.

³²⁷KOŠUTA, Miran: *Cronaca di una morte annunciata. L'editoria slovena in Italia durante il Ventennio fascista*, v: KOŠUTA, M.: *Scritture parallele (Dialoghi di frontiera tra letteratura slovena e italiana)*, Trieste 1997, 65-101; enako v: *Stampa e piccola editoria tra le due guerre*, Milano 1997, 382-409.

Širši pregled kulturne dejavnosti v Kanalski dolini, njenega prispevka k slovenski kulturi z okvirnimi biografskimi-bibliografskimi, zgodovinskimi in zemljepisnimi podatki je vsebina knjige V. Dolharjeve.³²⁸ Pregled slovenskega šolstva v Kanalski dolini sta opravila I. Šumi in pokojni S. Venosija, ki je tudi okvirni prikaz premalo poznanega in ovrednotenega območja.³²⁹

Za območje Istre je zelo zanimiv prispevek profesorja F. Salimbenija, ki je prikazal kulturno politiko Italije (še posebno takratnega predsednika Francesca Salate) med leti 1919-1940 ob ustvarjanju zgodovinarske revije za srednjeveško in moderno zgodovino v Istri, ki ga je tedaj izdajal italijanski Istrski inštitut za arheologijo in narodno zgodovino. Nekatere probleme in tematike, ki so bili do tedaj zaradi omejitve cenzure prepovedani, je Italija začela podpirati, še posebno obravnave političnih in nacionalnih bojev Risorgimenta. Poleg tega je prihajalo do poskusov, da bi se istrska kultura izvila iz provincialnosti in da bi vzpostavila dialog z vsenarodno kulturo. V ozadju so bili seveda cilji vladne politike, da bi poitalijančili Istro.³³⁰ V sklopu kulturne politike italijanskega iredentizma je za slovenske razmere inovativno dvojezično delo R. Bitellija, ki prikazuje, kako so se s spremembo režima v Istri po priključitvi k Italiji, menjavali arheologi in njihova tolmačenja zgodovine. Knjiga vsebuje tudi dober pregled italijanske primarne literature.³³¹ Kot kulturno-zgodovinski pregled Italijanov v Istri lahko pogledamo uvodna poglavja v knjigi A. Damianija o italijanski kulturi Istre in Rijeke.³³²

Zanimiv bo prispevek M. Košute o italijanskih prevodih slovenske literature; po uvodni študiji je avtor podal tudi kronološki pregled vseh prevodov iz slovensčine v italijanščino, tako da lahko npr. zasledimo tudi, kakšna in koliko del iz tega "manjvrednega" jezika so bila prevedena v "Dantejev" jezik v času med obema vojnoma.³³³

Najpomembnejši kulturni center in tudi eno izmed gospodarskih središč tržaških Slovencev je bil Narodni dom. 13. julija 1920 so ga zažgali italijanski nacionalisti. Komaj pred petimi leti je dobil poklon v knjigi, v kateri se sicer pretežno govori o obdobju pred tistim, ki smo si ga vzeli za naš pregled.³³⁴ Bolj tehnični prispevek je napisal arhitekt M. Pozetto.³³⁵ P. Sancin je objavil nekaj italijanskih dokumentov iz Državnega arhiva v Trstu o požigu,³³⁶ ogledamo si

³²⁸DOLHAR, Vida: *Kanalska dolina in slovenska kultura*, Trst 1999.

³²⁹ŠUMI, Irena, VENOSI, Salvatore: *Govoriti slovensko v Kanalski dolini (Slovensko šolstvo od Marije Terezije do danes)*, Trst 1995.

³³⁰SALIMBENI, Fulvio: *Gli studi di storia medievale e moderna negli "Atti e memorie" della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria. Tra politica e storiografia. II. Da una guerra all'altra il primato dell'italianità (1919-1940)*, v: *Atti del Centro di ricerche storiche - Rovigno*, št. 22, Trieste-Rovigno, 1992, 389-418.

³³¹BITELLI, Remo: *Claustra Alpium Iuliarum, il confine di Rapallo e il fascismo: archeologia come esempio di continuità. Rapalska meja in fašizem: arheologija kot primer kontinuitete*, Koper 1999.

³³²DAMIANI, Alessandro: *La cultura degli italiani dell'Istria e di Fiume (Saggi e interventi)*, v: *Centro di ricerche storiche-Rovigno*, zbirka *Etnia*, št. 7, Trieste-Rovigno 1997, za nas deloma zanimive 25-47.

³³³KOŠUTA, M.: *Tamquam non essent? (Traduzioni italiane di opere slovene); Traduzioni italiane di letteratura slovena (Bibliografija cronologica dal 1878 al 1997)*, v: KOŠUTA, M.: *Scritture parallele (Dialoghi di frontiera tra letteratura slovena e italiana)*, Trieste 1997, 13-4, 43-61.

³³⁴Narodni dom v Trstu 1904-1920, Trst 1995.

³³⁵POZETTO, Marko: *O Narodnem domu*, v: JKo 1990, 125-130.

³³⁶SANCIN, Primož: *"Fuoco al Narodni Dom"*, v: *Trieste Oggi*, 8., 9., 11. in 14. 12. 1999.

lahko tudi dokumentarec³³⁷ in najnovejši zbornik.³³⁸ O nekaterih aspektih Narodnih domov je M. Waltrisch spisal daljši časopisni članek.³³⁹

O posledicah fašizma za slovensko kulturo je imel referat književnik M. Kravos.³⁴⁰ O težavni vlogi kulture v tedanjem Trstu je pisal E. Guagnini.³⁴¹ Z nekaterimi aspekti umetnosti v času fašizma v Furlaniji pa se je ukvarjala A. Curtarolo.³⁴² Pregled umetnikov Tržaške, Goriške, Istre in Dalmacije dobimo pri C. H. Martelliju.³⁴³ Poglejmo tudi, kakšen je bil vpliv velikega irskega pisatelja Jamesa Joyca na Trst; prispevek je pripravil un. profesor angleške literature na tržaški univerzi R. Crivelli.³⁴⁴

Posebno mesto v tržaški kulturi je od nekdaj imela kavarna *San Marco*, o njeni vlogi si oglejmo delo S. Vincija.³⁴⁵ O gledališču in operni hiši Verdi je pisal P. Ugolini Bernasconi.³⁴⁶ Kot "odgovor" so imeli tudi Slovenci svoje kavarne, eno takšnih je v brošuri opisal M. Waltrisch.³⁴⁷

O slikarstvu in kiparstvu, čeprav preveč italijanskocentrističen, govori katalog k razstavi o tej umetnosti v "mestu Sabe in Sveva".³⁴⁸ Glasbeno zgodovino Trsta, sicer pretežno italijansko, so precej obdelali G. Gori,³⁴⁹ G. Radole,³⁵⁰ F. Florit³⁵¹ in F. Nesbeda,³⁵² kot tudi zbornik o zborovstvu pri Sv. Justu.³⁵³ O glasbi in narodni zavesti Slovencev v Trstu in splošno v JK je objavila zanimiv pregled L. Antoni, ki nam lahko služi kot uvodno razmišljanje k našemu obdobju.³⁵⁴ Izjemno plodovitemu primorskemu skladatelju Vinku Vodopivcu je posvečena monografska številka *Goriškega letnika*.³⁵⁵ Ob 90-letnici Glasbene matice, osrednje slovenske glasbene ustanove v Italiji, je izšla brušura G. Demšarja.³⁵⁶ C. Caltana je sestavil izbor glasbenih izdaj Slovencev na Goriškem v obdobju 1927-

³³⁷Narodni dom 1920-1990, režija SOSIČ, Marko, Trst 1990, 20. min. (tudi v angleščini).

³³⁸DOLAHAR, Erik, KOROSIC, Marko: *Narodni dom-Balkan, Od 80-letnici požiga*, Nova Gorica 2000.

³³⁹WALTRISCH, Marko: *Narodni domovi v sliki na koledarju*, v: *Primorski dnevnik*, 25. 1. 1989.

³⁴⁰KRAVOS, Marko: *Posledice fašističnega nasilja: z zborovanja primorskih slavistikov*, v: *Delo*, 4. 5. 1995.

³⁴¹GUAGNINI, E.: *La cultura. Una fisionomia difficile*, v: APIH, E.: *Trieste*, Bari 1988, 273-383.

³⁴²CURTAROLO, Anita: *Friuli 1933-1963. Pittura murale, scultura monumentale e committenza fascista*, v: ScF, XXIII/24, 1993, 43-85; *Friuli 1937-1939. Fascismo e concorsi artistici. Decorazioni nella "Città della cellulosa"*, v: ScF, XXIV/25, 1994, 73-151.

³⁴³MARTELLI, Claudio H.: *Dizionario degli artisti di Trieste dell'Isontino dell'Istria e della Dalmazia*, Trieste 1998, (IV. izdaja).

³⁴⁴CRIVELLI, Renzo: *James Joyce: itinerari triestini/Triestine itineraries*, Trieste 1996.

³⁴⁵VINCI, Stelio: *Al caffè San Marco. Storia Arte e Letteratura di un Caffè triestino*, Trieste 1995.

³⁴⁶BERNASCONI UGOLINI, Paola: *Il teatro "G. Verdi". Le origini neoclassiche e i restauri attraverso due secoli*, Trieste 1988.

³⁴⁷WALTRITSCH, M.: *Kavarna Bratuž (shajališče Goričanov)*, Gorica 1995.

³⁴⁸*Il mito sottile, pittura e scultura nella città di Svevo e Saba*, catalogo della mostra, Trieste 1991.

³⁴⁹GORI, Gianni: *Così dolci argentei suoni*, Trieste 1986.

³⁵⁰RADOLE, Giuseppe: *Le scuole musicali a Trieste e il Conservatorio "G. Tartini"*, Trieste, 1988; *Ricerche sulla vita musicale a Trieste (1750-1950)*, Trieste 1988.

³⁵¹FLORIT, Fedra: *Il Trio di Trieste. Sessant'anni di musica insieme*, Trieste 1992:

³⁵²NESBEDA, F.: *Appunti per una storia della musica corale*, Trieste 1994.

³⁵³*La capella civica di San Giusto, 450 anni di musica a Trieste*, Trieste 1989.

³⁵⁴ANTONI, Lusìa: *Musica e coscienza nazionale degli sloveni a Trieste e nella Venezia Giulia (1848-1927)*, v: *Cosmopolitismo e nazionalismo nella musica a Trieste tra ottocento e novecento (studi offerti a Vito Levi)*, *Quaderni del Conservatorio "G. Tartini" di Trieste*, Trieste 1999, 67-88.

³⁵⁵GoL, št. 19, (*Vodopivčev zbornik ob štiridesetletnici skladateljve smrti*), 1992.

³⁵⁶DEMŠAR, Gojmir: *90 let Glasbene matice*, Trst 1999.

1937.³⁵⁷ Kot kratka, a zanimiva iztočnica za nadaljnje raziskovanje je komentar S. Žerjale o neljubi priliki, ki je doletela tržaškega skladatelja Marija Kogoja, in sicer, kako je v Ljubljani postal žrtev ovadbe, češ da je posmehljivo in zaničljivo govoril o kralju Aleksandru, kar mu je verjetno onemogočilo svetlejšo kariero in je morda tudi vplivalo na duševne motnje avtorja znamenitih *Črnih mask*.³⁵⁸

Šport je imel tudi narodnoobrambni pomen za Slovence. Še posebno razvit je bil Južni Sokol, katerega zgodovino je okvirno obdelal eden izmed vodilnih športnih delavcev sedanjega slovenskega športa v Trstu B. Pavletič, ki ni pozabil omeniti tudi katoliško usmerjenih Orlov.³⁵⁹ Kmalu naj bi izšla dopolnjena diplomatska naloga o športno-kulturni organiziranosti v času fašizma, ki jo je na Fakulteti za šport zagovarjala Tržačanka P. Križmančič in vsebuje pregledno bibliografijo.³⁶⁰ Med Italijani je bil tradicionalno precej popularen boks, o zgodovini tega športa v JK je pisal B. Fabris.³⁶¹

10. Gospodarska zgodovina Julijske krajine med obema vojnama

Uvodno svetujemo prispevek G. Panjeka, ki je prikazal posledice prve svetovne vojne na lokalno ekonomijo.³⁶² Sicer le o Trstu in njegovem zaledju, je G. Sapelli napisal bogato dokumentirano delo o tržaškem mestu in mitu njegove ekonomske (ne)moči; pred to knjigo je že kratko orisal glavne značilnosti tržaške ekonomije.³⁶³ E. Apih je objavil pregledni članek o ekonomiji v Istri.³⁶⁴ Vsekakor nimamo še nobene celovite gospodarske zgodovine JK med obema vojnama. Pregled gospodarskih dejavnosti Slovencev na področju FJK v časovnem obdobju 1848-1998 je pripravil M. Pahor.³⁶⁵ Nekatere pregledne članke je napisal tudi M. Waltrisch.³⁶⁶

Sicer se Waltrisch podrobneje ukvarja z bančništvom in združništvom - izjemno pomembnim in uspešnim sektorjem za Slovence (in Hrvate) v JK med obema vojnama, dokler ga niso fašistične oblasti onemogočile - še posebno na Go-

³⁵⁷CALTANA, Claudio: *Edizioni musicali della comunità slovena a Gorizia durante il fascismo (1927-1937) pervenute alla Biblioteca statale isontina*, v: SGo, št. 78, 1994, 119-137.

³⁵⁸ŽERJAL Stanko: *Razžalitev veličastva*, v: *Novi glas*, 8. 10. 1998.

³⁵⁹PAVLETIČ, Bojan: *Il lungo volo del Tržaški Sokol in njegov let*, (slovensko in italijansko) Trst/Trieste 1999. V skrajšani obliki objavljeno Pavletičevo predavanje, ki ga je imel avtor na študijskih dnevih Draga 1999: *Pomen Sokolskega gibanja na Tržaškem*, Trst 1999.

³⁶⁰KRIŽMANČIČ, Petra: *Športno-kulturna dejavnost tržaških Slovencev v obdobju fašističnega terorja*, diplomatska naloga, Fakulteta za šport (mentor: Šugman Rajko), Ljubljana, 1997.

³⁶¹FABRIS, Bruno: *Storia del pugilato nel Friuli-Venezia Giulia*, Trieste 1993.

³⁶²PANJEK, Giovanni: *Le conseguenze economiche e sociali della guerra nell'area giuliana*, v: *Commissione parlamentare d'inchiesta nelle terre liberate e redente (luglio 1920-giugno 1922)*, I. knj. (*Saggi e strumenti di analisi*), Roma, 1991.

³⁶³SAPPELLI, Giulio: *Trieste italiana. Mito e destino economico*, Trieste 1990; *Il profilo del "destino economico"*, v: APIH, E.: *Trieste*, Bari 1988, 209-270.

³⁶⁴APIH, E.: *Neke trščanske analize istarske ekonomije (1921-1927)*, v: PaMe, XI/15, 1987, 57-63.

³⁶⁵PAHOR, M.: *Lastno gospodarstvo jamstvo za obstoj*, Trst 1999; tudi: *Primorsko gospodarstvo pred prihodom Italije in po njem*, v: *Na obrobju. Ali je Primorska klonila?*, Nova Gorica-Trst 1996, 22-33.

³⁶⁶WALTRISCH, M.: *Slovensko bančništvo na Primorskem v 19. in 20. st.*, v: PaMe, XIV/21, 1990, 63-68; *Formazione e sviluppo delle istituzioni economiche degli Sloveni nel Goriziano*, v: *Etnia e sviluppo. Ruolo della presenza slovena nell'area goriziana*, Gorizia 1992; *Gospodarska vloga Slovencev v Trstu in Gorici*, v: *Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti*, Ljubljana 1998, 292-298.

riškem.³⁶⁷ Z denarnimi zavodi, pretežno na Tržaškem se plodovito ukvarja M. Pahor.³⁶⁸ S. Žitko in J. Kramar pa sta posvetila krajši prispevek slovenski bančni situaciji v slovenski Istri.³⁶⁹ O zadrugi v JK,³⁷⁰ kot tudi o tržaškem hranilnem zavodu, imamo na razpolago zbornik.³⁷¹ O videmskem hranilnem zavodu kot tudi o ostalih bankah v Furlaniji in v Pordenonu v času fašizma je večkrat pisal dober poznavalec tematike R. Meneghetti.³⁷²

Zadruham v Trstu, v Istri in v Furlaniji je posvečena monografija, ki sta jo pripravila E. Apih in C. Silvestri.³⁷³ Pregledno študijo o zadruham v JK je napisal F. Bof,³⁷⁴ medtem ko je L. Puppini pisala o zadrugi v kraju Carnia.³⁷⁵

B. Marušič je pisal o društvu "Pravnik", ki je delovalo na Primorskem po prvi svetovni vojni, najprej kot podružnica ljubljanskega društva, potem pa do prisilne ukinitve samostojno.³⁷⁶ M. Pahor je pisal o delovanju Josipa Agneletta na gospodarskem področju v Trstu med obema vojnama.³⁷⁷ M. Waltritsch se je lotil tudi doslej neraziskanega področja o goriških trgovcih in njihovem oglaševanju v slovenskih časopisih in še posebno v koledarjih Goriške matice, s čimer so denarno podpirali slovensko tiskano besedo.³⁷⁸

Čeprav so bile zavarovalniške družbe večinoma v italijanskih rokah, je zanimiv ponatis zbornika o tržaškem Lloyd; prva izdaja nosi letnico 1938 in je zato treba paziti na način prikaza, po zbranih podatkih pa je knjiga še vedno eden izmed temeljev preučevanja ladijskega zavarovalništva.³⁷⁹ O ladjedelnicah v JK je na sploš-

³⁶⁷WALTRISCH, M.: *Le casse rurali friulani dalla loro costituzione al fascismo*, Trieste 1987; *Lo sviluppo degli istituti di credito sloveni a Gorizia e Trieste*, v: *Credito e sviluppo economico in Italia dal Medio Evo all'Età contemporanea*, Verona 1988; *Posojilnice na nabrežinskem Krasu*, Gorica 1989; *Slovenske banke na Primorskem - Več kot stoletna zgodovina v Gorici in Trstu*, v: *Delo*, podlistek leta 1997; L. 1897 je v *Gorici nastala obrtno-trgovska zadruga*, v: *Primorski dnevnik*, 12. 10. 1997; *Slovenske zadružne banke*, Trst-Doberdob-Sovodnje 1998.

³⁶⁸PAHOR, M.: *Slovensko denarništvo v Trstu (Denarne zadruge, hranilnice, posojilnice in banke v letih 1880-1918)*, Trst 1989; *Istituti di credito sloveni a Trieste, cooperative di credito, casse di risparmio, casse mutui e prestiti, banche dal 1880-1918*, Trieste 1990; *Jadranska Banka v Trstu (Blesteača in tragična zgodba največjega slovanskega denarnega zavoda v Trstu)*, Trst 1996; *Vzpon in nasilna ukinitve slovenskih denarnih zavodov v Trstu*, v: *ANN*, VI., št. 8, 1996, 61-72.

³⁶⁹ŽITKO, Salvator, KRAMAR, Janez: *Hranilnice in posojilnice v Slovenski Istri*, Koper 1985.

³⁷⁰Casse rurali ed artigiane: "Dalle origini all' inserimento nella moderna struttura bancaria", Udine 1986.

³⁷¹La Cassa di Risparmio triestina in contrada del Canal Grande, Trieste 1990.

³⁷²MENEGHETTI, Roberto: *La Cassa di Risparmio di Udine fra le due guerre mondiali. 1919-1940*, v: *ScF*, XVIII/19, 1988, 105-137; *La liquidazione della Banca di Maniago (1928)*, v: *ScF*, XIX/20, 1989, 105-125; *Credito e agricoltura. La Banca del Friuli tra le due guerre mondiali*, v: *ScF*, XX/21, 1990, 105-146; *La Banca Cooperativa di Cividale fra le due guerre mondiali (1919-1939)*, v: *ScF*, XXI/22, 1991, 59-95; *La Banca Cooperativa Udinese (1919-1935)*, v: *ScF*, XXII/23, 1992, 113-136; *Variazioni quantitative e normative nel credito tra le due guerre mondiali in provincia di Udine*, v: *ScF*, XXIV/25, 1994, 171-194; *La Banca Popolare di Pordenone dal 1919-1939*, v: *ScF*, XXVI/27, 1996, 159-198.

³⁷³APIH, E., SILESTRI, Claudio: *Le Cooperative Operaie di Trieste, Istria e Friuli 1903-1993*, Trieste 1993.

³⁷⁴BOF, Frediano: *La cooperazione in Friuli e nella Venezia Giulia dalle origini alla Seconda guerra mondiale*, Udine 1995.

³⁷⁵PUPPINI, Laura: *Cooperare per vivere. Vittorio Cella e le Cooperative carniche 1906-1938*, Tolmezzo 1988.

³⁷⁶MARUŠIČ, B.: *Društvo Pravniki in slovenski pravniki na Primorskem po prvi svetovni vojni*, v: *Josip Agneletto, slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu*, Koper 1999, 33-44.

³⁷⁷PAHOR, M.: *Delovanje Josipa Agneletta na gospodarskem področju v Trstu med dvema svetovnima vojnama (1918-1940)*, v: *ibid.*, 63-80.

³⁷⁸WALTRISCH, M.: *Oglasi-Inserzioni*, v: *Goriška matica*, Gorica 2000.

³⁷⁹Il Lloyd triestino 1836-1936, Trieste 1986.

no pisal T. Fanfani.³⁸⁰ O tržaški ladjedelnici pri Sv. Roku imamo knjigo, ki so jo uredili ugledni tržaški zgodovinarji in se naslanja pretežno na pričevanja.³⁸¹ O tej ladjedelnici sta pisala tudi E. Gellner in P. Valenti,³⁸² o tržaški pa imamo zbornik.³⁸³ O kmetijstvu v Istri v času med obema vojnama je pisal M. Legović.³⁸⁴ O razmerah življenja in dela - še posebno ženske delovne sile - v tekstilni industriji na Goriškem so na podlagi ustnih pričevanj pisali S. Benvenuti, A. Di Gianantonio in G. Nemeč.³⁸⁵ S. Benvenuti je tudi sam objavil prispevek o tem.³⁸⁶ L. Patat je širše prikazal razvoj tekstilne industrije na Goriškem.³⁸⁷ A. Manfredi in S. Tomat pa sta prikazala dolgoletno tradicijo tekstilnega obrata na Videmskem.³⁸⁸ A. Di Gianantonio in G. Nemeč sta obravnavali žensko delo na Goriškem.³⁸⁹

Kapitan B. Volpi Lisjak je prikazal ribolov, eno izmed najbolj avtohtonih opravil, s katerimi so se bavili Slovenci ob primorski obali, pred kratkim pa je izdal še zanimiv zgodovinski oris ribištva na slovenski obali, razvijanje ribje predelovalne industrije in zgodovino Delamarisa.³⁹⁰ O kamnoseštvi v Nabrežini so pisali A. Brečelj, Z. Legiša in I. Vogrič.³⁹¹ Ljudje in ekonomija Krasa: o tem je pisal J. C. Davies.³⁹²

Ekonomske aspekte fašizma dobimo v delu R. Meneghettija,³⁹³ medtem ko je Furlanski inštitut za preučevanje odporniškega gibanja posvetil letno številko 1985 fašizmu v Furlaniji v relaciji z ekonomsko politiko.³⁹⁴

D. Dukovski se je lotil gospodarstva v Istri med obema vojnama, še posebno v luči socialnih problemov.³⁹⁵ I. Pletikosić je avtor prispevka o vinski kulturi v

³⁸⁰FANFANI, Tommaso: *Per una storia della cantieristica in Italia: dallo "Squero San Marco" all'Italcantieri*, v: *L'Industria*, št. 2, 1988.

³⁸¹Guadagnavo sessantun centesimi all'ora ...: *Lavoro e lotte al Cantiere S. Rocco: Muggia 1914-1966*, Trieste 1994.

³⁸²GELLNER, Ernesto, VALENTI Paolo: *San Rocco. Storia di un cantiere navale*, Trieste 1990.

³⁸³*In Cantiere. Tecnica, arte, lavoro. Ottant'anni di attività dello stabilimento di Monfalcone*, Monfalcone 1988.

³⁸⁴LEGOVIĆ, Marko: *Poljoprivreda Istre između dva rata*, v: *Jadranski zbornik*, št. 13, 1986-1989, 261-285.

³⁸⁵BENVENUTI, Silvano, DI GIANANTONIO, Anna, NEMEC, Gloria: *Le lavoratrici del cotonificio di Piedimonte a Gorizia dal 1926 alla fine degli anni Cinquanta*, v: QST, XVIII/2-3, 1990, 175-326; tudi v samostojni publikaciji: *Nate sotto una brutta stella. Le lavoratrici tessili del cotonificio di Piedimonte a Gorizia dal 1926 alla fine degli anni Cinquanta*, Gorizia 1993.

³⁸⁶BENVENUTI, S.: *Le lavoratrici del cotonificio di Gorizia. Paesi d'origine, contesto economico, condizioni di fabbrica (1925-1950)*, v: QST, XVIII/2-3, 179-282.

³⁸⁷PATAT, L.: *L'industria tessile goriziana. Dalla seconda metà dell'Ottocento alla crisi degli anni Trenta*, Udine 1991.

³⁸⁸MANFREDI, Anna, TOMAT, Sergio: *Il Cotonificio Udinese. Le donne, gli uomini. Cent'anni di storia e di lavoro*, Udine 1994.

³⁸⁹DI GIANANTONIO, A., NEMEC, G.: *Le operaie tessili isontine tra fascismo e repubblica. Le fonti orali e la formazione di un'identità lavorativa*, v: *Operaie, serve, maestre, impiegate*, Torino 1992; *Lavoro femminile e identità. Le operaie tessili isontine tra fascismo e dopoguerra*, v: QST, XXIII, št. 3, 1995, 111-137.

³⁹⁰VOLPI LISJAK, Bruno: *Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja (Od Trsta do Timave)*, Trst, 1995; *Delamaris 1879-1999 (120 let iz morja v konzervo)*, Izola 1999.

³⁹¹BRECELJ, Aleš, LEGIŠA, Zvonko, VOGRIČ, Ivan: *Nabrežinski kamnolomi*, Trst 1989.

³⁹²DAVIES, James C.: *Carso, riscatto dalla povertà*, Gorizia 1988, 202 str; v slovenščini: *Vzpon z dna: slovenska kmečka družina v dobi strojev*, Ljubljana 1989.

³⁹³MENEGHETTI, R.: *Alberto Asquini (1889-1972). Ristrutturazione dell'economia. Riorganizzazione dello Stato*, Udine 1995.

³⁹⁴ScF, XV/16 (monografska), *Il fascismo in Friuli. Aspetti di politica economica*, 1985, 9-112.

³⁹⁵DUKOVSKI, D.: *Socijalno-ekonomska i politička previranja među prosvjetnim radnicima u Istri neposredno nakon prvog svjetskog rata (1919-1923)*, v: *Casopis za suvremenu povijest*, št. 1-3, Zagreb 1989, 29-62; *Marginalne socijalne grupe u Istri između dva svjetska rata*, v: *Domesti*, št. 8-9, Rijeka

severozahodni Istri v obdobju med obema vojnama, ko je istrski kmet, še posebno vinogradnik, marsikaj žrtvoval zaradi neugodne fašistične zakonodaje.³⁹⁶

11. Emigracije

Emigracije so med vojnama odtrgale veliko število Slovencev in Hrvatov (pribl. 100.000) od rodne JK. Vzroki izseljevanja so bili številni, od fašističnega preganjanja in prisilnih konfinacij, pa do ekonomskih razlogov, tudi zaradi socialnega boja fašizma proti neitalijanskemu prebivalstvu JK itd. To je zelo široka problematika, tako da je najboljša, če si na začetku ogledamo nekaj splošnih pregledov migracijskih procesov v JK. Med najpomembnejšimi prispevki je tisti izpod peresa A. Kalca, kjer je opisal politično vlogo slovenske in hrvaške emigracije iz JK in navedel celotno bibliografijo o tej problematiki; nato je še prikazal smernice preučevanja izseljevanja.³⁹⁷ Ena izmed tem doktorske disertacije M. Komaca so bile migracije v Videmski pokrajini; poglavje, ki govori o migracijah, še posebno iz Beneške Slovenije, je objavil.³⁹⁸ Dober pregled z evidentiranjem posebnosti migracij iz Primorske in dobro izbrano literaturo sta objavila A. Breclj³⁹⁹ in A. Vovko.⁴⁰⁰ Objavljeno je zanimivo predavanje M. Klamenčiča o vključevanju slovenskega izseljeništvu v nacionalno zgodovino.⁴⁰¹ M. Kacin-Wohinz je prikazala, kako je bilo raznarodovanje dejavnik izseljevanja.⁴⁰² V. Valenčič je pripravila splošen pregled izseljevanja Slovencev do začetka druge svetovne morije.⁴⁰³ Emigracijo iz JK sta obravnavala tudi C. Donato in P. Nodari, ki pa nista ločila slovenske in hrvaške od italijanske emigracije.⁴⁰⁴ Lahko tudi omenimo zbornik o italijanski emigraciji v Franciji v času med obema vojnama, čeprav je nepopoln, ker ne upošteva italijanskih državljanov slovenske narodnosti.⁴⁰⁵

1991, 497-505; *Gospodarska i socijalna problematika u izvješćima i vizitacijama fašističkih čelnika u Istri, 1925-1931 u okvirima fašizacije istarskog društva*, v: *Društvene istraživanja*, št. 6-7, 1993, 675-698.

³⁹⁶PLETIKOSIĆ, Ivica: *Vinska kultura v severozahodni Istri med obema vojnama*, v: *Kozarec sonca*, Koper 2000, 151-188.

³⁹⁷KALC, Aleksej: *L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia tra le due guerre ed il suo ruolo politico*, v: ANN, VI/8, 1996, 23-60; *Smernice preučevanja izseljevanja v slovenskem zamejstvu v Italiji in slovensko izseljevanje z zamejskega prostora v delih italijanskih avtorjev*, v: *Dve domovini/Two Homelands*, št. 5, 1995, 151-175; *Selitvena gibanja ob zahodnih mejah slovenskega etničnega prostora: teme in problemi*, v: ANN, VII/10, 1997, 193-214.

³⁹⁸KOMAC, Miran: *Politična kultura, narodnostna identiteta, migracijski procesi in etnorazvoj: protislovja narodnostnega razvoja Slovencev v Videmski pokrajini*, doktorska disertacija, FDV, Ljubljana 1990; *Migracijski procesi v Furlaniji-Julijski krajini s posebnim ozirom na Beneško Slovenijo*, v: ZČ, XLV/4, 1991, 639-649.

³⁹⁹BRECELJ, Aleš: *Nekaj podatkov o izseljevanju iz Slovenskega primorja v Južno Ameriko, predusem Argentino*, v: ANN, VII/10, 1997, 215-235.

⁴⁰⁰VOVKO, A.: *Izseljevanje iz Primorske med obema vojnama*, ZČ, XLVI/1, 1992, 87-92.

⁴⁰¹KLEMENČIČ, Matjaž: *Slovenska izseljenska zgodovina kot del slovenske nacionalne zgodovine*, v: ZČ, LII/2, 1998, 175-193.

⁴⁰²KACIN-WOHINZ, M.: *Raznarodovanje primorskih Slovencev - dejavnik za izseljevanje*, v: *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*, Ljubljana 1995, 23-31.

⁴⁰³VALENČIČ, V.: *Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne*, v: *Dve domovini/Two Homelands*, št. 1, 1990, 43-82.

⁴⁰⁴DONATO, Carlo, NODARI, Pio: *L'emigrazione giuliana nel mondo*, v: *Quaderni del centro studi Economico-Politici "Ezio Vanoni"*, Nuova serie, št. 3-4, Trieste luglio-dicembre 1995, 1-126.

⁴⁰⁵*L'Italia in esilio. L'emigrazione italiana in Francia tra le due guerre*, Roma 1993.

Veliko emigrantov je šlo v Jugoslavijo. O njihovem delovanju imamo na razpolago precej prispevkov. Delovanje slovenske in hrvaške emigracije v Jugoslaviji sta opisala A. Vovko in D. Nečak⁴⁰⁶. A. Kalc je na kratko opisal delovanje najpomembnejšega voditelja primorske emigracije Ivana Marijo Čoka, o katerem je že obširneje pisal v nalogi, s katero je v akademskem letu 1983-84 diplomiral na tržaški Filozofski fakulteti.⁴⁰⁷ S. Rudolf je na originalen način napisal - deloma po neobjavljenem in do pred kratkim nepoznanem osebnem arhivskem gradivu - spomine na očeta Ivana Rudolfa, ki je deloval tudi v emigraciji, sodeloval s TIGR-om pri sabotajah in bil predsednik narodnoobrambnega društva Branibor.⁴⁰⁸ O delovanju v emigraciji, še posebno v okviru znanstvenih dokazovanj krivične razmejitve, je nekaj podatkov v knjižici J. Stergarja o 70-letnici Inštituta za narodnostna vprašanja, v okviru katerega so delovali nekateri vidni predstavniki primorskih Slovencev.⁴⁰⁹ Med temi je bil npr. Lavo Čermelj, o katerem je J. Pirjevec napisal zanimivo glosso z nekaterimi manj znanimi podatki o delovanju te velike osebnosti in sicer o neki njegovi spomenici Angležem o trpljenju Slovencev v JK.⁴¹⁰ Glede Čermelja so zanimivi tudi zapisniki njegovih zaslišanj po aretaciji s strani Italijanov, ki jih je objavil T. Ferenc,⁴¹¹ kot tudi knjižica o raznovrstnem Čermeljevem delovanju, ki jo je pripravila D. Lavrenčič⁴¹² in referata B. Marušiča in M. Kacin-Wohinz, ki sta ju prebrala na znanstvenem srečanju o Čermelju.⁴¹³ O delovanju primorske emigracije v Mariboru je pisala M. Grašič.⁴¹⁴ D. Makuc je prikazala nekaj nelahkih doživetij primorskih emigrantov v takratni Jugoslaviji, še posebno v zvezi s kolonizacijo Makedonije,⁴¹⁵ zaradi česar sta kritična do takratnih slovenskih voditeljev (I. M. Čok in Vilko Baltič) V. Novak⁴¹⁶ in A. Turk;⁴¹⁷ zanimiva je tudi serija radijskih oddaj, ki jih je za slovenski program tržaške radijske postaje pripravila B. Škoberne.⁴¹⁸ V času med obema vojnama se spomini Janka Ježa nanašajo tudi deloma na življenje v Trstu in deloma na emigracijo v Ljubljani.⁴¹⁹ Osebne spomine na življenje v emigraciji je prispeval T.

⁴⁰⁶VOVKO, A., NEČAK, Dušan: *L'attività degli Sloveni e Croati della Venezia Giulia nell'emigrazione in Jugoslavia*, v: *Quaderni del Centro storico di Rovigno*, št. 8, 1985, 289-307.

⁴⁰⁷KALC, A.: *Ivan Marija Čok*, v: JKo 1994, 87-94.

⁴⁰⁸RUDOLF, Saša: *Xolotl (Med resnico in domišljijo)*, Gorica 1996, pos. 45-57.

⁴⁰⁹STERGAR, J.: *Sedem desetletij ljubljanskega Inštituta za narodnostna vprašanja*, Ljubljana 1995.

⁴¹⁰PIRJEVEC, J.: *Dr. Lavo Čermelj v spomin*, v: *Primorski dnevnik*, 7, 10. 1999.

⁴¹¹FERENC, Tone: *Zapiski zaslišanj dr. Lava Čermelja v Ljubljani in Rimu 1941. leta*, v: PNZ, XXVIII/1-2, 1988, 201-221.

⁴¹²LAVRENČIČ, Devana: *Lavo Čermelj. Slovenski fizik, znanstvenik in publicist*, Ljubljana 1999.

⁴¹³MARUŠIČ, B.: *Dr. Lavo Čermelja publicistično delovanje za Primorsko*, v: *Glasnik Slovenske Maticе*, XXIII/1-2, Ljubljana 1999, 78-91; KACIN-WOHINZ, M.: *Obsojen na smrt (Iz arhiva Tribunale speciale per la difesa dello Stato)*, ibid., 92-96.

⁴¹⁴GRAŠIČ, M.: *Začetki primorskega emigrantskega društva Nanos v predvojnem Mariboru*, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1, Maribor 1990, 23-35.

⁴¹⁵MAKUC, Dorica: *Prišleki kak kastiga kak boži bič*, v: JKo 1986, 49-62; *Iz Nanuta v Natutoviča. Primorski kolonisti na levem deli Vardarja*, v: JKo 1987, 189-195; *Primorci v severni slovenski metropoli*, v: JKo 1988, 167-173.

⁴¹⁶NOVAK, Vilko: *Škof Gnidovec in slovenski priseljenci v tedanji Južni Srbiji*, v: *Gnidovčev simpozij v Rimu*, Celje 1989, 129-139.

⁴¹⁷TURK, Alojzij: *Škof Janez Gnidovec*, Celje 1992, 154-160.

⁴¹⁸ŠKOBERNE, Boža: *Na bregovih Vardarja*, RAI-Trst, junij-avgust 1993.

⁴¹⁹JEŽ, Janko: *Življenje moje (Z Akcijskim odborom v boj za zedinjeno Slovenijo)*, Gorica, 1997, pos. 34-78.

Pavšič.⁴²⁰ Sem bi lahko vključili tudi spominske zapise D. Tumpića, ki opisuje delovanje in prispevek k protifašizmu tistih, ki so morali v času med obema vojnoma emigrirati iz Istre in so se nastanili v Zagrebu.⁴²¹ O emigraciji iz Istre je na voljo tudi pregleden prispevek A. Laušič.⁴²²

O slovenski emigraciji iz Videmske pokrajine imamo nekatere prispevke o Kanalski dolini in Beneški Sloveniji, ki so jih napisali F. Clavora in R. Ruttar⁴²³ ter A. Kalc in M. Kodrič.⁴²⁴ Pregledni članek z najosnovnejšo literaturo je objavil M. Komac.⁴²⁵

Precej emigrantov je šlo v Južno Ameriko. Oglejmo si, kako je I. Mislej analizirala protifašistično izseljensko časopisje primorske slovenske skupnosti v Južni Ameriki.⁴²⁶ O nekaterih aspektih delovanja Slovencev v emigraciji v Argentini je pisal R. Genorio.⁴²⁷ A. Vovko je medtem na kratko analiziral pisanje emigrantskega časopisa *Istra* o izseljevanju iz Primorske, objavil pa je tudi nekatere druge prispevke.⁴²⁸ Tudi v času med obema vojnoma je zaradi ekonomskih težav moralo v emigracijo nekaj primorskih deklet v Egipt in sicer kot dojljke, katerim so pravili "aleksandrinke". D. Makuc jim je posvetila knjigo, pri kateri je uporabila tudi precej arhivskega in časopisnega gradiva.⁴²⁹ A. Kalc je opisal življenjsko zgodbo primorskega izseljenca Leopolda Caharije.⁴³⁰

12. Krajevna zgodovina

Pri proučevanju primorske krajevne zgodovine moramo seči po marsikaterem ljubiteljskem domačem prispevku ali strokovnem delu iz področja etnologije, glede na to, da je na tem področju zgodovinska stroka še v zaostanku.

Obravnave domačega kraja se je lotil zgodovinar E. Dolenc.⁴³¹ Omenimo naj nato zgodovinski prikaz Štandreža izpod peresa kulturnega delavca D. Paulina,⁴³²

⁴²⁰PAVŠIČ, Tomaž: *Ob stari meji (Pričevanja in spomini)*, Idrija, 1999.

⁴²¹TUMPIĆ, Dušan: *Prilog o Zagrebu i Istri između dva svijetska rata*, v: PaMe, XIII/18, 1989, 141-166.

⁴²²LAUŠIČ, A.: *Prilog izseljeničkoj problematici Istre od druge polovice 19. do šezdesetih godina 20. stoljeća*, v: PaMe, XIV/21, Pazin 1990, 41-52.

⁴²³CLAVORA, Ferruccio, RUTTAR, Riccardo: *Sloveni ed emigrazione. Il caso delle Valli del Nativone*, Cividale del Friuli 1985.

⁴²⁴KALC, A., KODRIČ, Majda: *Izseljevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije*, v: ZČ, XLVI/2, 1992, 197-209.

⁴²⁵KOMAC, M.: *Questi slavi bisogna sterminarli: usoda Beneške Slovenije?*, v: *Razprave in gradivo*, št. 28, 1993, 124-135.

⁴²⁶MISLEJ, Irene: *Primorska slovenska skupnost v Južni Ameriki. Pregled antifašističnega tiska 1929-1943*, v: ZČ, L/1, 1996, 93-114.

⁴²⁷GENORIO, Rado: *Slovinci v delavskem gibanju Argentine v obdobju med obema vojnoma*, v: *Migracijske teme*, št. 1-2, Zagreb 1988, 188, 189; *Slovinci v Argentini in "Svobodna Jugoslavija"*, v: *Slovenski izseljenski koledar 1988*, Ljubljana, 144-147.

⁴²⁸VOVKO, A.: *Časopis "Istra" o izseljevanju iz Primorske*, v: PrS, XV/115, 1991, 22-24; *Ustanovitev "Yugoslav Emergency Council" v New Yorku*, v: ZČ, XLI/3, 523-527; *Iz delovanja kairskega Društva sv. Cirila in Metoda*, v: *Mohorjev koledar 1989*, Celje, 88-91.

⁴²⁹MAKUC, D.: *Aleksandrinke*, Gorica 1993.

⁴³⁰KALC, A.: *Pistolero peligroso. Življenjska zgodba izseljenca Leopolda Caharije*, v: JKo 1993, 121-126.

⁴³¹DOLENC, E.: *Senožeče (Skupnost na prepihu)*, Koper 1994, za naše obdobje 37-45, za ekonomski prikaz si pa deloma oglejmo tudi 60-64.

⁴³²PAULIN, Damjan: *Štandrež samostojna občina 1866-1927*, Gorica 1997; *Štandrež 1927-1947 (Od fašizma do zavezniške vojaške uprave)*, Gorica 1998.

prispevek o Nabrežini med obema vojnama, ki ga je pripravil I. Vogrič,⁴³³ publikacijo ob 100-letnici bazoviškega društva Lipa⁴³⁴ in interdisciplinarni zgoščen prikaz življenja zadnjih 100 let tržaškega predmestja Rovte-Kolonkovec.⁴³⁵ Najbolj celovit je zgodovinski prikaz Opčin z dodatkom v italijanščini;⁴³⁶ podobno velja za Doberdob.⁴³⁷ Na razpolago je tudi celoten zgodovinski prikaz Sovodenj, ki ga je skrbno pripravil M. Waltrisch.⁴³⁸ V ta segment lahko postavimo tudi prispevek B. Marušiča o neki potopisni reportaži o Gorici pred 75 leti.⁴³⁹

Čeprav se nanašajo ustna pričevanja, ki sta se jih lotila M. Verginella in A. Volk, pretežno na vojna leta in na odporništvu, so koristna tudi za naše obdobje.⁴⁴⁰ Nekaj zanimivega bomo gotovo dobili v knjigi z več prispevki o Trstu v vojni med leti 1938-1943.⁴⁴¹ O vsakdanjem življenju si lahko ogledamo tudi opis poslušanja radijskih oddaj v fašistični Italiji izpod peresa G. Isola in opis fašističnih mladinskih oddaj s strani C. Meriani. Leta 1931 je namreč začel delovati tudi v Trstu sedež državne radijske postaje EIAR-Ente Italiano Audizioni Radiofoniche.⁴⁴² O vlogi ženske v obdobju fašizma je I. Domenicali objavila pregleden prispevek.⁴⁴³ Praktičen kuharski priročnik, ki ga je sestavila V. Guštin Grilanc, je istočasno tudi vestno pričevanje o nekdanjih prehrabnih navadah tržaškega podeželja.⁴⁴⁴ M. Waltrisch je avtor članka o slovenskih gostilnah v Gorici v obdobju med obema vojnama.⁴⁴⁵

Zaključek

Slovensko, italijansko in hrvaško zgodovinopisje o JK med obema vojnama v zadnjih 15 letih je precej obsežno in raznovrstno. Občutiti je rahlo zblizanje med njimi, čeprav bistvenih medsebojnih vplivov ni veliko, še najmanj s hrvaškim. Za italijanske zgodovinarje ostaja večinoma nepremostljiva ovira neznanje jezika, za nekatere pa verjetno še vedno nerazumevanje pretekle slovenske in hrvaške stvarnosti v JK. Marsikateri slovenski, kot tudi nekateri hrvaški izsledki so prevedeni, očitno je to še premalo. Hrvaško zgodovinopisje je med tem precej "izolirano". Največja hiba slovenskih zgodovinarjev pa ostaja, da se sistematično ukvarja s

⁴³³VOGRIČ, Ivan: *Obdobje med obema vojnama*, v: *Nabrežina skozi stoletja*, Nabrežina 1996, 127-142.

⁴³⁴1899 *Bazovica* 1999, pripravil PEČAR, Iztok, Trst 1999.

⁴³⁵*Rovte-Kolonkovec*, Trst 1991, 155 str.

⁴³⁶*Vas, ljudje in čas (Zgodovina Opčin)*, Opčine 1995 (II. izpopolnjena izdaja).

⁴³⁷*Doberdob včeraj in danes*, Doberdob 1988.

⁴³⁸WALTRISCH, M.: *Sovodnje skozi čas*, Sovodnje-Gorica 1999.

⁴³⁹MARUŠIČ, B.: *V Gorici pred petinsedemdesetimi leti*, v: KGMD 2000, 58-63.

⁴⁴⁰VERGINELLA, Marta, VOLK, Alessandro, COLJA, Katja: *Storia e memoria degli sloveni del Litorale (Fascismo guerra e resistenza)*, Trieste 1994, 7-121. Tudi v slovenščini: *Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem*, Koper 1995.

⁴⁴¹*Trieste in guerra: gli anni 1938-1943*, Trieste 1992.

⁴⁴²ISOLA, Gianni: *Abassa la tua radio per favore ... Storia dell'ascolto radiofonico nell'Italia fascista*, Firenze 1990; MERIANI, C.: *La radiofonia per i ragazzi negli anni Trenta - Mastro Remo e il cantuccio dei Balilla di radio Trieste*, Trieste 1997.

⁴⁴³DOMENICALI, Ines: *Percorsi femminili dal fascismo alla guerra alla Resistenza*, v: ScF, XXIV/25, 1994, 153-170.

⁴⁴⁴GUŠTIN-GRILANC, Vesna: *Je več dnevov ku klobas*, Trst 1997, (tudi v italijanščini: *Xe piŕi giorni che luganighe*, Trieste 1998).

⁴⁴⁵WALTRISCH, M.: *Slovenske gostilne v Gorici med obema vojnama*, v: *Primorski dnevnik*, 2. 4. 2000.

tematiko le M. Kacin-Wohinz in zadnje čase redki mlajši zgodovinarji. Pri Slovencih tako še niso bile odpravljene vse pomanjkljivosti, ki jih je že pred 15 leti omenjala ravno M. Kacin-Wohinz.⁴⁴⁶

Kljub novim izsledkom in razpoložljivosti nekaterih pomembnih virov pa ostajajo nekatera dela, ki so izšla pred letom 1985, še vedno temelj katerikoli novi raziskavi o JK med obema vojnama. Tu ne smemo pozabiti na dela Lava Čermelja, Elia Apiha, na celoten opus M. Kacin-Wohinz, nato na Bogdana Krizmana, Dragovana Šepića, Iva Juvančiča, na poglavja v *Zgodovini Slovencev* (Ljubljana, 1979) itd.

Kot glavne značilnosti slovenskega zgodovinopisja o JK med obema vojnama v zadnjih 15 letih omenimo:

1. Bibliografij je veliko, tudi sistematskih in tematskih. Upati je, da ne bodo šle v pozabo, saj se pretirano zanašanje le na računalniške obdelave pač ne more vedno obrestovati.

2. Nimamo novejših splošnih in celovitih del, razen izjeme M. Kacin-Wohinz. Prevladujejo fragmentarni zapisi, veliko je krajših biografskih orisov, ni pa tehtnejših biografij pomembnih osebnosti.

3. O življenju lokalne cerkve imamo sedaj nekaj dobrih biografskih orisov in poglobitev. Tudi tu bo potrebna celovita sinteza.

4. Če je opaziti napredek pri preučevanju slovenskega gospodarstva, še zlasti na področju denarništva, je ostalo še precej neobdelano socialno in politično-upravno življenje Slovencev. Kulturno življenje tudi še ni doživelo tiste pozornosti, ki bi si jo gotovo zaslužilo. Življenje preprostih ljudi, njihove navade in običaji ostajajo "monopol" etnologije, saj še ni pravilne zgodovinske sistematske preučitve vsakdanjosti in njene vključitve v širši zgodovinski kontekst. Niti še ni sistematičnega raziskovanja vplivov fašizma na Slovence in Hrvate.

5. Emigracijam se zadnje čase posveča precej pozornosti z nekaterimi dobrimi uspehi, tematika pa odpira številna vprašanja, zato bo raziskovanje dolgo.

6. Hvalevredno zanimanje za zadeve zunaj stroke zavede nekatere stran od objektivnosti.

⁴⁴⁶Op. 1.

Uredniška navodila avtorjem¹

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja; naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinske o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat nevesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), števiko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko dobijo avtorji na uredništvu.

¹ Periodična publikacija mora redno (v vsakem zvezku) objavljati navodila avtorjem, v katerih uredništvo avtorjem definira svojo uredniško politiko ter jim predstavi svoja vsebinska in tehnična navodila, katerih se morajo pri pripravi prispevka držati. Navodila avtorjem v znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* temeljijo na *Navodilih za oblikovanje znanstvenih in strokovnih periodičnih publikacij, ki jih sofinancira Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije* (glej v spletni strani MZT na internetu: <http://www.mzt/mzt/dok/nav-oblik-publ.html>).